

ΠΑΝ. ΔΗΜΑΚΗ

**ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ «ΠΑΝΤΕΙΟΥ» Σ.Π.Ε.
ΑΝΩΤΑΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ

Ἡ ζωή του καὶ ἡ ἐποχή του

Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός Ἡ ζωὴ του καὶ ἡ ἐποχὴ του*

Μὲ ἰδιαίτερη, θὰ μπορούσα νὰ πῶ, ἰκανοποίηση ἀνέλαβα, δταν ἡ Σχολὴ μου τὸ ἀνέθεσε, νὰ μιλήσω γιὰ τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχες. Τὸ ἐξομολογοῦμαι : μὲ συγκινοῦν — ἢ μὴπως συγκινοῦν τὸν καθένα μας ; — οἱ τέτοιου εἴδους ἀναδρομὲς στὶς ἀπαρχές τοῦ σημερινοῦ μας κόσμου καὶ εἰδικότερα στὶς ἀπαρχές τοῦ Χριστιανισμοῦ...

(*) Τὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ περιλαμβάνει μιὰ ὀμιλία μου ποὺ δόθηκε κατὰ τὴν ἑορτὴ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, τὸ 1979, στὴν αἴθουσα τελετῶν τῆς «Παντείου» Ἀνωτάτης Σχολῆς. Καταχωρίζεται ἐπαυξημένη κάπως καὶ πλουτισμένη μὲ ὀρισμένα πρόσθετα στοιχεῖα, ποὺ κρίθηκαν ἀπαραίτητα γιὰ τὴν πληρότητά της στὴ σημερινή της μορφή.

Συνοπτικὴ βιβλιογραφία : Τὰ ἔργα τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου τὰ βρίσκει κανεὶς στοὺς τόμους 35-38 τῆς «Πατρολογίας» τοῦ Migne. Ἀπὸ τὴ νεότερη βιβλιογραφία, ποὺ εἶναι ἰδιαίτερα μεγάλη, χρησιμοποίησα τὰ ἀκόλουθα (στὰ ὁποῖα καὶ παραπέμπω μόνο μὲ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ τίτλου τοῦ ἔργου του):

Ἀθανασιάδου-Fowden, Πολύμνια, Ἀπὸ τὴ Ρωμαϊκὴ στὴ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία (στὴν Ἱστορία Ἑλληνικοῦ ἔθνους τῆς «Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν»), τομ. 2, Ἀθήνα, 1978, σελ. 32-91. Ἀλεξίου Ἰω., Ἀστέρες πολύφωτοι (Μέγας Βασίλειος, Γρηγόριος Θεολόγος) Ἀθῆναι, 1968. Campenhausen (Von): Griechische Kirchenväter (Urban Bücher, Stuttgart, 1956). Ἀπὸ τὴ σελίδα 101 καὶ πέρα ὁ λόγος, εἰδικότερα, γιὰ τὸν Γρηγόριο. Γλύκαντζη-Ahrweiler, Ἐλ.: Ἑλληνισμὸς καὶ Βυζάντιο (Ἱστορία Ἑλληνικοῦ ἔθνους τῆς «Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν») Ἀθῆνα, 1978, τομ. Ζ, σελ.6-29. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου: Ἄπαντα τὰ ἔργα: Τόμος Ἰος, Λόγοι (Εἰσαγωγὴ μετάφρασις, σχόλια ὑπὸ Νικ. Ἀποστολάκη. Ἐκδοσις «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», Θεσσαλονίκη, 1975. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου: I-IV Θεολογικοὶ λόγοι. (Εἰσαγωγὴ, μετάφρασις, σχόλια Ἀρχιμ. Μελετίου Καλαμαρά, Ἐκδοσις «Ἠφελίμου βιβλίου», Ἀθῆναι, 1976). Θεοδώρου Εὐάγγ.: Ἡ ἀληθὴς πρόοδος κατὰ τοὺς τρεῖς Ἱεράρχες (Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ τόμου τῶν «Ἐπισήμων λόγων» τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1968-70), σελ. 5-25. Κωνσταντινοῦ, Θεοδ.: Οἱ τρεῖς Ἱεράρχαι (Ἐκδοσις Ἐταιρείας Φίλων τοῦ Λαοῦ, Ἀθῆναι, 1978). Κωνσταντινίδου, Ἰω.: Πατερικαὶ μορφαί: οἱ τρεῖς Ἱεράρχαι (Ἀθῆναι, 1969). Μεταλληνοῦ, Γ.: Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ: Λόγος ἐπικήδειος τοῦ Μεγ. Βασιλείου (Ἀθήνα, 1968). Μπαλάνου Δημ.: Διατὶ ἡ ἑορτὴ τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν ἐθεσπίσθη ὡς ἑορτὴ τῆς παιδείας (Ἐκδοσις «Ἀστέρος» Παπαδημητρίου. Ἀθῆναι, χ.χρ.). Μπόνη, Κ.: Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, γενεαλογικὸ δένδρο (Ἀθῆναι, 1953). Μπόνη, Κ.: Πολύκαρπα ἀνθολογήματα ἐκ τοῦ βίου καὶ τῶν ἔργων τοῦ Μεγ. Βασιλείου (εἰς τὸ περιοδικὸ «Ὁ Ἐφημέριος», τόμ. ΚΗ, ἀριθμὸς 8). Τοῦ Ἰδίου: Σκέψεις ἐπὶ συγχρόνων ἐκκλησιαστικῶν θεμάτων (Ἀθῆναι, 1972) Νικοδήμου (Μητροπολίτου Ἀττικῆς), Ἡ ἱκεσία ἐνός Ἁγίου (Ἀθῆναι, 1970). Ντῆλ Καρόλου: Βυζαντινὲς μορφές (τόμοι I-II, μετάφραση Στέλλας Βουρδουμπᾶ, Ἀθῆ-

Μετά όμως την πρώτη ίκανοποίηση είδα και τις κάποιες δυσχέρειες : διεπίστωσα ότι τα πάντα είχαν ήδη λεχθεί για τους τρεις Ίεράρχες: για την προσφορά τους στην Ὀρθοδοξία, για τη σύζευξη που ἐπιχείρησαν μεταξύ του κλασσικού πνεύματος και τῶν δογμάτων τῆς νέας θρησκείας, για τοὺς ἀγῶνες τοὺς κατὰ τῶν αἰρέσεων... Για ὅλα εἶχε κάτι γραφεί ἀφ' ὅτου ἰδίως ἄρχισαν νὰ γιορτάζονται σὰν προστάτες τῆς παιδείας.

Ἄξιζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ τρεῖς Ίεράρχες ἔχουν ἀρχίσει νὰ τιμῶνται ἀπὸ τὴν ἐκκλησία μας μαζί (κ α ι μαζί γιατί ὁ καθένας τοὺς διατήρησε καὶ τὴν προσωπική του ἑορτὴ μέσα στὸν Ἰανουάριο κάθε χρόνου) ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰῶνα, ἀπὸ τότε δηλαδὴ πού θέλοντας νὰ βάλει ἓνα τέρμα στὶς συζητήσεις πού διεξάγονταν γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τοῦ ποιὸς ἀπὸ τοὺς τρεῖς (ὁ Μέγας Βασίλειος, ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἢ ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ὁ Ναζιανζηνός) ἦταν ὁ σπουδαιότερος, ὄρισε νὰ γιορτάζονται σὰν ἰσάξιοι τὴν ἴδια μέρα, στὶς 30 Ἰανουαρίου.

Σάν, όμως, προστάτες εἰδικότερα τῆς παιδείας ἀναγνωρίστηκαν πολὺ ἀργότερα· μάλιστα στὴν ἀρχὴ ἐθνικὰ. Ὅπωςδὴποτε τὸ 1848, πρὶν 130 δηλαδὴ περίπου χρόνια, ἢ Πρυτανεία τοῦ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου μας, καθιέρωσε καὶ ἐπίσημα τὴν κοινὴ ἑορτὴ τοὺς σὰν ἑορτὴ γενικῶς τῆς παιδείας.

Πάντως τελικὰ εἶδα ὅτι μέσα στὴν πολλὴν ἐνασχόληση μὲ τις ἰδέες καὶ τὰ ἔργα τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν, εἶχαν λησμονηθεῖ — ἀρκετὰ — οἱ ἴδιοι οἱ ἱεράρχες, σὰν ἄνθρωποι. Ἡ πορεία τοὺς καὶ τὰ παθήματα τῆς ψυχῆς τοὺς.

Γι' αὐτὸ καὶ ἐθεώρησα ὅτι δὲν θὰ ἦταν ἄσκοπο νὰ ἀσχοληθοῦμε ἀπόψε μ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀνθρώπινη πλευρὰ τοὺς, τὴν καθημερινότερη· νὰ μιλήσουμε γιὰ τὰ σωματικά τοὺς βάσανα στὰ μακρινὰ τοὺς ἐρημητήρια, γιὰ τὶς ἀπογοητεύσεις πού αἰσθανόντουσαν ἔχοντας νὰ μορφώσουν ψυχὲς τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἀκόμα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον βάνασες ἢ γιὰ τὴν πορεία τοὺς στὴν ἀναζήτηση τοῦ θείου.

Ἐπειδὴ, βέβαια, δὲν θὰ ἦταν δυνατόν νὰ μιλήσουμε καὶ γιὰ τοὺς τρεῖς στὰ στενὰ χρονικὰ ὄρια μιᾶς διαλέξεως, τελικὰ περιοριστήκαμε στὸ πρόσωπο ἐνὸς μόνο, τοῦ Γρηγορίου, πού θεωρεῖται σὰν ὁ μέγας δογματικὸς τῆς ἐκκλησίας μας. Ὑπῆρξε μεγάλος ποιμενάρχης ἀλλὰ συνάμα καὶ τρυφερότατος ποιητὴς μὲ μιὰ βασανισμένη καὶ διαρκῶς αἰμάσουσα ψυχὴ πού ζητοῦσε πάντοτε νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὸν κλοιὸ καὶ τὶς πιέσεις τῆς γύρω πραγματικότητας...

Στράφηκα πρὸς τὸν Γρηγόριο γιατί ἀπὸ μιὰ ἄποψη ὁ Ἅγιος Πατέρας βρῖσκει περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἄμεση ἀνταπόκριση στὴν ψυχὴ τοῦ σύγχρο-

να, 1969). Παπαδοπούλου, Στυλ.: Γρηγόριος ὁ Θεολόγος (Ἀθήνα, 1975). Παπαδοπούλου, Χρ. ἄρθρο: Γρηγόριος (εἰς τὴν ΜΕΕ, τόμος VIII, σελ. 721). Παπαμιχαήλ, Γρηγ.: Οἱ τρεῖς Ἱεράρχαι καὶ ὁ Ἰουλιανὸς ὁ ἀποστάτης (Ἀθήνα, 1920). Στασινοπούλου, Μιχ., Μορφές ἀπὸ τὸν τέταρτον αἰῶνα μ.Χ. (Ἀθήνα, 1972). Τρεμπέλα, Παν.: Ὅποιος ἐμφανίζεται ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς τοῦ Γρηγορίου ὁ Θεολόγος (Ἀθήνα, 1946). Τσάτσου, Ἰω.: Ἀθηναῖς (Βιβλιοπωλεῖο «Ἑστίας», Ἀθήνα, 1970). Χρήστου, Παναγ.: Ἡ ἐν τῇ τελευταίᾳ ἀναχωρήσει δραστηριότης Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου (Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ βου τόμου τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης, 1963). Fleury, E.: Saint Grégoire de Nazianze et son temps (Paris, 1930).

νου ανθρώπου πού κι' αὐτὸς τριγυρισμένος ἀπὸ τὸν ἄκομψο σημερινὸ κόσμον μας καὶ ἐνοχλημένος ἀπὸ τὶς ἀσχήμιες πού διαρκῶς ἀντιμετωπίζει καταλαμβάνεται — καθόλου σπάνια... — ἀπὸ διάθεση φυγῆς — μιὰ διάθεση ἀρκετὰ ἀνάλογη με τοῦ Γρηγορίου τὸ πάθος γιὰ τὴν ἐρημο.

Ἔτσι μιλώντας γι' αὐτὸν θὰ βροῦνε μιὰ κάποια ἀνταπόκριση — ἀσθενῆ βέβαια — οἱ παλαιοὶ τοῦ στίχου: «...περιστοιχίζομαι ἀπὸ τοὺς πόνους καὶ τοὺς στεναγμοὺς, σὰν (τραυματισμένο)... λιοντάρι πού τὸ γανγίζον ὀλόγυρα κακὰ σκυλιά. Πρέπει νὰ ὑμνολογηθῶ με θλιβερό τραγούδι... ...Ἦσως κι αὐτὸ κάποτε νὰ γίνῃ (ἀπὸ)... κάποιον πού θὰ βάλῃ τὰ δάχτυλα σὲ καλόγηρη κιθάρα καὶ θάναι φίλος τῶν παθῶν μου (καὶ) με φθόγγους συγκρατημένους θὰ θυμηθῇ τὸ Γρηγόριον πού τὸν ἀνάθρεψε ἀνάμεσα στοὺς Καππαδόκες ἢ μικρὴ πόλιν... (τῆς Ναζιανζοῦ)».

I. Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ. ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΠΡΩΤΑ

Ἡ πόλη τῆς Ναζιανζοῦ, πού ἔδωσε ἀργότερα τὸ ὄνομά της στὸ Γρηγόριον² βρισκόταν στὴν περιφέρεια τῆς Καππαδοκίας στὸ κέντρο τῆς Μ. Ἀσίας. Ὑψίπεδο αἰχμηρὸ καὶ ἀνυδρο ἢ Καππαδοκία (σὲ μερικὰ της σημεῖα φτάνει τὰ 1600 μέτρα!) μοιάζει, ἔτσι στὰ βάθη τῆς Ἀνατολίας πού κεῖται, ἀπομονωμένη καὶ ξεχασμένη. Πρωτεύουσά της ἢ Καισάρεια. Σὲ μιὰ ἐποχὴ πού οἱ πόλεις δὲν ἦταν συνήθως πολυάνθρωπες ἢ Καισάρεια εἶχε πάντως πληθυσμὸ γύρω στὶς 400.000 ψυχές. Τὴν θεωροῦσαν ὄχι μόνον κέντρο ἐμπορικὸ ἀλλὰ καὶ σὰν κέντρο γραμμάτων³.

1. Μετάφραση τοῦ πατρὸς Νικοδήμου, Ἡ ἱκεσία..., σελ. 185.

2. Ἡ Ναζιανζὸς μᾶς εἶναι γνωστὴ περισσότερο γιὰ τὸ ὄνομά της συνδέθηκε με τὸν Γρηγόριον, παρὰ αὐτὴ καθαυτὴ σὰν πόλη. Οἱ ἴδιοι πάντως οἱ κάτοικοι της ἦταν υπερέφηνοι γιὰ τὸ δικαστήριον της καὶ τὴ ρητορικὴ τῆς σχολῆς. Φαίνεται ὅμως ὅτι οὔτε τὸ ἓνα οὔτε ἡ ἄλλη ὑπῆρξαν ἰδιαίτερα σπουδαῖα. Τὸ δικαστήριόν τους δὲν πρέπει νὰ ἦταν παρὰ ἓνα συνηθισμένο εἰρηνοδικεῖο μικρῆς πόλης. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ ρητορικὴ τους σχολῆ (Fleury, Saint..., σελ. I)

3. Μιλοῦμε γιὰ τὴ Ναζιανζὸ ἢ τὴν Καισάρεια χωρὶς νὰ ξέρουμε πλήρως τὴ «δομὴ τῶν πόλεων αὐτῶν», τὸ πῶς «λειτουργοῦσαν». Δὲν ἔχει γραφῆ ἀκόμα ἢ πλήρης ἱστορία αὐτῶν καὶ τῶν ἄλλων ὁμοίων τους βυζαντινῶν ἐπαρχιακῶν πόλεων, ἰδίως ἐκεῖ γύρω ἀπὸ τοὺς αἰῶνες Γ' καὶ Δ' μ.Χ. — αἰῶνες πού μᾶς ἐνδιαφέρουν ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἐποχὴ διωκόμενης θρησκείας. Ὅπως ὅποτε εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ πόλεις αὐτῆς τῆς Μ. Ἀσίας καὶ Ἀνατολίας εἶχαν διατηρήσει ἓνα μικρὸ ποσοστὸ ἀνεξαρτησίας, αὐτοδιοικοῦνταν σὲ πολλά. Ἄλλωστε κάτι τέτοιο ἐμοιάζε καὶ ἐκ τῶν πραγμάτων ἐπιβεβλημένο ἔτσι ἀπομακρυσμένες πού ἦσαν ἀπὸ τὴν πηγὴ τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, τὴν Κωνσταντινούπολη. Λίγο παλαιότερα, ἂς προστεθεῖ καὶ αὐτό, ἡ ρωμαϊκὴ ἡγεσία εἶχε προσπαθήσει νὰ εἰσαγάγει στὶς περιοχὲς ἐκεῖνες (τουλάχιστον στὶς πόλεις) τὴ λατινικὴ γλῶσσα καὶ τὰ ἐν γένει στοιχεῖα τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ὅμως παρὰ τὶς προσπάθειες τῆς Ρώμης, ἡ ἄλλη ἀτμόσφαιρα στὶς πόλεις αὐτῆς, παρὰ τὸ ὅτι ἦσαν τόσο ἀπομακρυσμένες ἀπὸ τὶς καθαρὰ ἑλληνικῆς μικρασιατικῆς ἀκτῆς, εἶχε παραμείνει ἑλληνικὴ. Οἱ κάτοικοί τους ἐμιμοῦνταν καὶ ἀναφέρονταν διαρκῶς στὰ κλασσικὰ ἑλληνικὰ καὶ μετακλασσικὰ ἐπιτεύγματα στὴν τέχνη καὶ στὸ λόγο. Πάντως αὐτὸ εἶχε καὶ μιὰ ἀρνητικὴ πλευρὰ. Ἡ συνεχὴς ἐπιστροφή στὰ παλαιὰ ἑλληνικὰ πρότυπα κατέλλεγε νὰ φέρνει στὴν ἐπιφάνεια καὶ ὅπως ὅποτε νὰ ἐνισχύει τὴν παλαιὰ θρησκεία τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου πού βρισκόταν στὰ θεμέλια (σὰν μύθος καὶ σὰν ἦθος) ὅλων αὐτῶν τῶν

Ὁ Γρηγόριος γεννήθηκε τὸ 329 στὴν περιφέρεια ἑνὸς οἰκισμοῦ, τὴν παλῆ Κάρβαλη (σήμερα λέγεται Γκέλβερι) δίπλα σὲ μιὰ κωμόπολη, τὴν Ἄριανζό, πού διοικητικά ἀνήκε στὴν κοντινὴ τῆς Ναζιανζό (τὸ σημερινὸ Νένιζι)⁴.

Κάρβαλη, Ἄριανζός, Ναζιανζός: παλῆς μικρὲς χριστιανικὲς κωμοπόλεις καὶ πόλεις πού σιγὰ -σιγὰ σβήνουν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ μνήμη... Στὴν Κάρβαλη, μέχρι τῆ μικρασιατικῆ καταστροφῆ, ὑπῆρχε καὶ ὠραῖος ναὸς ἀφιερωμένος σ' αὐτόν, στὸν Ἅγιο Γρηγόριο. Σήμερα ἔχει μετατραπῆ σὲ τζαμί... Οἱ Τοῦρκοι, ἀνυποψίαστοι ἀγρότες, ζοῦν ἐκεῖ χωρὶς τίποτε νὰ γνωρίζουν, βέβαια, ἀπὸ τοὺς παλῆνους χριστιανικοὺς θρύλους, πού περιβάλλανε κάποτε τὰ μέρη ἐκεῖνα τῆς Καππαδοκίας, λίκνο τῆς Ὁρθοδοξίας, ὅπου ἔζησαν καὶ ἔδρασαν τόσοι καὶ τόσοι ἀπὸ τοὺς πατέρες τῆς Ἐκκλησίας μας. Σίγησαν, ὀριστικὰ πιά, οἱ ἑλληνικὲς φωνὲς ἐκεῖ πέρα...⁵

Στὰ μακρινὰ ἐκεῖνα καὶ ἄνδρα ὑψίπεδα τῆς Καππαδοκίας, ἐπέρασε ὅλη σχεδὸν τὴ ζωὴ του, πιστὸς καὶ ἀπόκοσμος, ὁ Γρηγόριος. Ψυχὴ γλυκεῖα καὶ μὲ ἰδιαίτερη κλίση στὴν ποίηση (θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια ἀρκετὰ δείγματα τοῦ ποιητικοῦ λόγου του) καὶ ὑπερβολικὰ εὐαίσθητη, συγκλονιζόταν καὶ ἀπελιζόταν μέχρι θανάτου μπρὸς στὴν παραμικρὴ δυσχέρεια τῆς ζωῆς· καὶ τότε σὰν μόνη διέξοδος εὗρισκε τὸ νὰ φεύγει ἀσκητῆς στὴν ἔρημο.

Ἀπεχθανόταν τίς τόσο συχνὲς στὴν ἐποχὴ του θρησκευτικὲς διαμάχες πού τίς περισσότερες φορὲς κατέληγαν σὲ διαβολὲς καὶ σὲ κακόβουλες καταγγελίες. Καὶ τοῦ πῶ μικροῦ ἀκόμα ἱερωμένου ἢ ἐκλογῆ ἔδινε λαβὴ σὲ πλῆθος, κάθε ἄλλο παρά συμπαθητικῶν, παρασκηνιακῶν ἐνεργειῶν, κακοτήτων καὶ δυσβαστάκτων πιέσεων...

Ἄν θὰ τολμοῦσε, αὐτὸς ὁ ταπεινὸς τοῦ Θεοῦ, νὰ τοῦ ζητήσῃ κάτι, τὸ μόνο πού θὰ παρακαλοῦσε νὰ τοῦ δοθεῖ θὰ ἦταν ἓνα ἀπόμερο ἐρημητήριο ὅπου, ἀπαλλαγμένος ἀπὸ κάθε βιοτικὴ μέριμνα, νὰ μπορεῖ νὰ ἐκζητᾷ ἀπερίσπαστος τὸν Κύριο... «Κι' ἦταν (ἔγραφε σ' ἓνα του ποίημα)⁶ ἦταν ἀκόμα (γιὰ μένα)... ἀγαπητὲς οἱ προσευχὲς κι οἱ στεναγμοὶ καὶ οἱ χωρὶς ὕπνο νύχτες...».

λογοτεχνικῶν ἀλλὰ καὶ φιλοσοφικῶν κλασσικῶν ἔργων στὰ ὁποῖα οἱ ἀνατολικοὶ ἀναφερόντουσαν σὰν σὲ ὑποδείγματα. Ἔτσι, ὅμως, ἐνισχύονταν οἱ παλαιὲς ἐθνικὲς δοξασίες καὶ ἡ ἀντίστασή τους κατὰ τῆς νέας θρησκείας, Γι' αὐτὸ ἄλλωστε καὶ τότε, στὰ μέσα τοῦ Δ' μ.Χ. αἰ., βρῆκε πρόσφορο ὅπως οἴδητε ἔδαφος ὁ Ἰουλιανὸς γιὰ νὰ προθῆσῃ τὰ παράτολμα σχέδιά του νὰ δόσῃ καὶ πάλι «νέαν καλύβην στὸ Φοῖβο», γιὰ νὰ θυμηθοῦμε τὰ λόγια τοῦ παλαιοῦ δελφικοῦ χρησμοῦ.

4. Τοὺς κατοίκους τῆς Καππαδοκίας, ἐπομένως καὶ τῆς Ναζιανζοῦ, τοὺς κατηγοροῦσαν γιὰ πονηροὺς, ἄξεστους καὶ ἀπαίδευτους. Ὅπως οἴδητε οἱ τέτοιες κατηγορίες καλὸ εἶναι νὰ γίνονται δεκτὲς μὲ ἐπιφύλαξη. Ἀπόδειξη γιὰ τὸ ἀντίθετο θὰ μπορούσαν νὰ ἀποτελέσουν καὶ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ λόγοι πού ὁ Γρηγόριος ἐκφωνοῦσε στὶς ἐκκλησίες τῆς Ναζιανζοῦ: ἂν οἱ Καππαδόκες ἦσαν τόσο ἀμαθεῖς ὅσο θέλουν νὰ τοὺς ἐμφανίζουν, τότε δὲν θὰ τοὺς μιλοῦσε σὲ τόσο ὑψηλὸ τόνο καὶ ἡ ἐπιχειρηματολογία του δὲν θὰ ἦταν τόσο πυκνὴ (Fleury, Saint Grégoire..., σελ. 2).

5. Μιχ. Στασινόπουλου, Μορφές..., σελ. 123.

6. Μετάφραση πατρὸς Νικοδήμου, Ἴκεσία..., σελ. 129.

Μεταβατικοί χρόνοι

Οι χρόνοι του Δ' αιώνα, κατά τούς οποίους έζησε ο Γρηγόριος ύπηρεξαν χρόνοι μεταβατικοί. Έδρασε στο μεταίχμιο δύο πολύ αντίθετων κόσμων: του εἰδωλολατρικοῦ πού βυθιζόταν, με τὸ πέρασμα τῶν ἐτῶν, ὄλο καὶ περισσότερο στὸ σκιάφως καὶ τοῦ χριστιανικοῦ πού, νέος γιομάτος ἱκμάδες καὶ μαχητικότητα καὶ σ' ὀρισμένες περιπτώσεις οἰστηλατημένος ἀκόμα καὶ ἀπὸ ἕναν ἔντονο φανατισμό, ἐρχόταν νὰ καταλάβει τὸ χῶρο πού ἀφηνε ἡ παλῆα θρησκεία⁷.

Τὸν Δ' αἰῶνα τὸν εἶπαν χρυσὸ γιὰ τὴ μεγάλη ἀνάπτυξη κατὰ τὴ διάρκειά του τῆς χριστιανικῆς γραμματείας. Θὰ τὸν λέγαμε καὶ κοσμογονικό, γιὰτι κατὰ τὸν Δ' κατὰ κύριο λόγο αἰῶνα πραγματοποιήθηκε ἡ μεγάλη ἀλλαγή: ἡ μεταβαση ἀπὸ τὸν ἔθνικό στὸν χριστιανικό κόσμο. «Κοσμογονικό» γιὰτι, ἐπίσης, κατὰ τὴ διάρκειά αὐτοῦ τοῦ Δ' αἰῶνα πραγματοποιήθηκε ἡ μεγάλη ἀλλαγή: μέσα ἀπὸ συγκρούσεις καὶ ποικίλλες ἀντιθέσεις καὶ ἀνακυκλώσεις ἐτέθησαν οἱ πνευματικὲς ἀλλὰ καὶ κοινωνικοοικονομικὲς ἐκεῖνες βάσεις πού πάνω τους στηρίχθηκε καὶ ἔζησε, τούς μακροὺς αἰῶνες πού ἔζησε, τὸ Βυζάντιο, κοιτίδα καὶ ἀπαρχὴ τοῦ νεώτερου ἑλληνισμοῦ, τοῦ δικοῦ μας.

Ίσως ὁ Δ' αἰῶνας θὰ μπορούσε νὰ ἀξιῶσει καὶ τὴν ὄνομασία τοῦ αἰῶνα τῆς ἀνοχῆς — τῆς ἀνοχῆς γιὰ κάθε ἰδέα καὶ γιὰ κάθε θρησκευτικὴ πεποιθήση. Παρὰ τίς προόδους τοῦ χριστιανισμοῦ, ὄσοι ἀπέμειναν ἀκόμα ὄπαδοὶ τῆς παλῆας θρησκείας ἀσκοῦσαν ἐλεύθερα τὰ τῆς λατρείας τους.

Ἐτσι, με τὴ συνύπαρξη αὐτῆ, στοιχεῖα σαφῶς χριστιανικὰ ἀναμειγνύονταν χωρὶς πολλὲς ἀντιδράσεις ἢ διαμαρτυρίες, με στοιχεῖα ἔθνικά· βέβαια καὶ ἀντίστροφα. Στὴ σύμμειξη αὐτῆ βοηθοῦσε καὶ ἡ χρησιμοποίηση γενικῶς, ὡς ὄχηματος ἰδεῶν, τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, εἰδικότερα τῆς «κοινῆς ἑλληνικῆς», καθῶς καὶ ἡ ἰσοπέδωση ὄλων τῶν λαῶν τῶν περιοχῶν γύρω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς Μεσογείου κάτω ἀπὸ τὴν ἴδια κρατικὴ ἐξουσία — μιὰ ἰσοπέδωση πού εἶχε ἀρχίσει, ὡς γνωστὸ, ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο...

Ἡ διάδοξη τῆς νέας θρησκείας

Πρὶν ἔρθουμε στὴ σεμνὴ μορφή τοῦ Γρηγορίου, ἀνάγκη νομίζω, νὰ διευκρινιστεῖ καὶ τὸ ἀκόλουθο σημεῖο: Ἄκουμε συνήθως νὰ γίνεται λόγος γιὰ τὸ

7. Οἱ μακρινοὶ αὐτοὶ αἰῶνες, ὁ Δ' καὶ ὁ Ε', ἰσως μαζί τους καὶ ὁ ΣΤ', σχηματίζουν μιὰ περίοδο γιὰ τὴν ὄποια δὲν μπορεί νὰ πεί κανεὶς με βεβαιότητα ἀν ἀποτελεῖ τὴν ἀνατολὴ τῆς νέας αὐτοκρατορίας, τῆς Βυζαντινῆς, ἢ τὴ δύση τῆς παλαιᾶς, τῆς Ρωμαϊκῆς. Οἱ Ἅγιοι Πατέρες πού ἔδρασαν τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἔζησαν — καὶ ὑπέφεραν — ὄλο τὸ δρᾶμα τῆς μεταβατικῆς ἐκεῖνης ἐποχῆς, τῆς πρῶτοβυζαντινῆς. Ἐς σημειῶθεὶ ἐπὶ τῆ εὐκαιρίᾳ, ὄτι ὁ ὄρος «βυζαντινός», ὄπως εἶναι γνωστὸ καὶ ὄπως παρατηροῦσε τελευταῖα καὶ ἡ Ahrweiler (Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐθνους τῆς «Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν», τόμ. σελ. 6, στὴλ α'), δὲν χρησιμοποιήθηκε ποτὲ ἀπὸ τούς ἴδιους τούς κατοίκους τῆς ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας γιὰ τὸν αὐτοχαρακτηρισμό τους. Κατὰ τούς χρόνους ἐκεῖνους λέγοντας Βυζάντιο ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἔννοοῦν μόνο τὴν παλαιὰ Μεγαρικὴ ἀποικία. Ὁ «ὄρος βυζαντινός... δημιουργήθηκε ἀπὸ ἐκεῖνους οἱ ὄποιοι πρῶτοι ἀμαύρωσαν με τίς ὑποκειμενικὲς, ἐμπαθεῖς σχεδόν, ἀπόψεις τους τὸ ἔργο τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας...»

χριστιανισμό του Δ' αιώνα και για τις ανθούσες κιόλας εκκλησίες του, όπως λ.χ. της Καππαδοκίας, της Αιγύπτου ή της Κυρηναϊκής και τις οποίες άλλες, και σχηματίζουμε την έντύπωση ότι ήδη από εκείνα τα χρόνια ή εξάπλωση του χριστιανισμού είχε πλήρως συντελεστεί. 'Αλλ' έτσι δεν μπορεί κανείς ν' αντιληφθεί ποιο περιεχόμενο μπορούσαν να έχουν οι αγώνες (για τους οποίους επίσης γίνεται λόγος) των πατέρων της εκκλησίας των χρόνων εκείνων για τη διάδοση της νέας θρησκείας.

Όμως ή έντύπωση ότι ο χριστιανισμός είχε κι' όλας επικρατήσει κατά τον Δ' αιώνα είναι έσφαλμένη. Οι τρεις αιώνες που είχαν προηγηθεί του Δ' δεν είχαν άρκεσει για την έπιβολή του.

Ακόμα και στην Ανατολή που, μυστικοπαθής και πιο άπελπισμένη, τον δέχτηκε ταχύτερα, εξακολουθούσαν να υπάρχουν έκτεταμένες περιοχές που δεν είχαν ακόμα προσχωρήσει στη νέα θρησκεία. Στην Αίγυπτο λ.χ., που προαναφέραμε, δεν είχε διαδοθεί παρά κυρίως στο χώρο του δέλτα του Νείλου. Στην Κυρηναϊκή ανάλογα : μόνο γύρω από την Καρχηδόνα.

Στη βορειοδυτική Εύρωπη και τις πάνω από το Δούναβη περιοχές ή νέα θρησκεία εξακολουθούσε τον Δ' αιώνα να είναι περίπου άγνωστη. Στην Ίσπανία λ.χ., την Ίταλία και έδώ στη νότια Ελλάδα ο Χριστιανισμός είχε άπλως «σημαντικόν αριθμό όπαδών» — τίποτα παραπάνω. Όταν ο Γρηγόριος, γύρω στα 350, ήρθε στην Αθήνα τη βρήκε ακόμα γιομάτη ειδωλολατρικούς ναούς, με δυσκολία δέ κατόρθωσε να βρεί σχολή χριστιανικών κατευθύνσεων για να φοιτήσει.

Δέν πρέπει να λησμονούμε ότι ο τελευταίος μεγάλος διωγμός του Διοκλητιανού είχε γίνει τό 303 και τό περίφημο Διάταγμα του Μεδιολάνου (του Μιλάνου) με τό όποιο παραχωρήθηκε από τον Μεγ. Κωνσταντίνο ή άνεξιθρησκεία, γεγονός που έκανε τους Χριστιανούς να βγούν από κατακόμβες και να άναπνεύσουν, εκδόθηκε μόνο τό 313⁸. ο Γρηγόριος γεννήθηκε όπως είπαμε τό 329.

Μετά άπ' αυτές τις διευκρινίσεις εξηγούνται πιά οι προσπάθειες που εξακολουθούσαν να καταβάλλονται για την διάδοση του Χριστιανισμού και για τις όποιες μιλά ή Έκκλησιαστική Ίστορία.

Στην διάδοσή του, ως μου έπιτραπεί ή προσθήκη και αυτών των λίγων ακόμα, συνετέλεσαν εκτός βέβαια από τις συνθηέστατα γιομάτες αυταπάρηση

8. Βοήθησε ο Μεγάλος Κωνσταντίνος τον Χριστιανισμό γιατί είχε ανάγκη από τον Χριστιανισμό· όπως βοήθησε τον έλληνισμό γιατί είχε ανάγκη και των Έλλήνων. Οι ποικίλοι λαοί που άποτελούσαν τό άνατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας είχαν ανάγκη ενός συνδετικού κρίκου μεταξύ τους που θα τους βοηθούσε να αισθανθούν σαν ένα έθνος. Τόν σύνδεσμο αυτόν ο Μεγάλος Κωνσταντίνος άντελήφθη ότι θα μπορούσε να τον άποτελέσει ο Χριστιανισμός — για τόυτό και τον ένισχυσε. Η κρατική μηχανή έξ άλλου είχε ανάγκη επανδρώσεώς της από ίκανά στοιχεία και τέτοια, κατάλαβε ότι, δέν θα μπορούσε να άναζητηθούν άλλου παρά στους Έλληνες και στους μετέχοντες της παιδείας τους έξελληνισμένους άνατολικούς. Γι' αυτό έστρεψε και προς αυτούς τό ενδιαφέρον του (Ελ. Α r w e i l e r, Έλληνισμός και Βυζάντιο..., όπ. παρ., σελ. 8, στήλη α').

ένεργειες τῶν πρώτων Χριστιανῶν καὶ δύο ἄλλοι παράγοντες : π ρ ῶ τ α οἱ κάποιες μονοθεϊστικὲς ἰδέες ποὺ κυκλοφοροῦσαν εὐρύτατα τότε στὶς διάφορες περιοχὲς γύρω στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο, ἦδη ἀπὸ τὴν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

Χαρακτηριστικὰ σχετικῶς εἶναι τὰ ὅσα ὁ Κικέρωνας ἔγραφε στὸ ἔργο του *De divinatione* — χαρακτηριστικὰ μιᾶς ἐποχῆς ποὺ εἶχε χάσει τὴν πίστη τῆς στοὺς παλαιοὺς θεοὺς καὶ παραπαίοντας κάπως ἀναζητοῦσε κάτι νέο: «Ὁ σοφὸς (ἔγραφε ὁ Κικέρωνας) πρέπει νὰ διατηρεῖ τὰ ἔθιμα τῶν προγόνων του καὶ νὰ τηρεῖ τὶς λατρεῖες. Ἡ ὁμορφιά ὁμως τοῦ κόσμου τούτου καὶ ἡ τάξη τῶν οὐρανίων σωμάτων μᾶς ὑποχρεώνουν νὰ δεχτοῦμε διὸ ὑπάρχει ἓνα δν αἰώνιο, ποὺ ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ τιμᾷ καὶ νὰ θαυμάζει⁹. Π ρ ῶ τ α , λοιπόν, αὐτὴ ἡ κάποια τάση πρὸς τὸ μονοθεϊσμὸ ποὺ εὐνοοῦσε βέβαια πολὺ τὴν, μονοθεϊστικὴ κι αὐτὴν, θρησκεία τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ὅ σ τ ε ρ α , ἄς προσθέσουμε, καὶ τὸ πνεῦμα (στὸ ὁποῖο ἀναφερθῆκαμε καὶ προηγουμένως) ἀνοχῆς γιὰ τὸ κάθε τί, γιὰ τὴν κάθε ἰδέα καὶ τὴν κάθε θρησκευτικὴ δοξασία.

Τ ἔ λ ο ς , ὁ χριστιανισμὸς γινόταν εὐκόλα ἀποδεκτὸς καὶ γιὰ κάτι πιὸ οὐσιαστικὸ : γιὰτὶ ἐκτὸς τῶν ἄλλων πρόσφερε μιὰ θετικὴ παρηγοριά (μιὰ παραμυθία ποὺ δὲν ἔδινε ἀντίστοιχα ἢ εἰδωλολατρεία) μιλώντας γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς μετὰ θάνατο ζωῆς καὶ γιὰ ἓναν παράδεισο ποὺ περίμενε τοὺς ἀγαθοὺς τῆ καρδιάς. Ἐδινε ἔτσι ὁ χριστιανισμὸς μιὰν ἀπάντηση σὲ ὅσους τοὺς ἀπασχολοῦσε τὸ πρόβλημα τοῦ προορισμοῦ τους καὶ τοὺς ἐπιέζε ὁ φόβος — ἓνας φόβος ποὺ δλους μᾶς πιέζει... — πὼς μιὰ κάποια ἄβυσσος, ἓνα εἶδος χάους ἀνεξερεύνητου, μᾶς περιμένει μετὰ τὸ τέλος τῆς ζωῆς¹⁰.

Ἡ οἰκογένειά του

Ἄς ξαναγυρίσουμε, ὁμως, πάλι στὴν Καππαδοκία καὶ στὸ Γρηγόριο. Εὐπορὴ ὑπῆρξε ἡ οἰκογένειά του¹¹⁻¹². Μιὰ τυπικὴ εὐκατάστατη οἰκογένεια τῆς βυζαντινῆς ἐπαρχίας τῶν χρόνων ἐκείνων, ποὺ ζοῦσε μὲ ἀξιοπρέπεια ὅπως καὶ ὅλες οἱ ὁμοίες τῆς, μιὰ ζωὴ ἐργασίας καὶ χριστιανικῆς τιμιότητος. Βέβαια ὅλες αὐτὲς τὶς ἐπαρχιακὲς οἰκογένειες δὲν τὶς ἐφώτισε ποτὲ ὁ μέγας ἥλιος τῆς ἱστορίας, ὁμως καὶ οἱ ἴδιες τὸ συναισθανόντουσαν καὶ ὅλοι τὸ γινώριζαν διὸ ἦταν αὐτὲς ἀκριβῶς ποὺ κρατοῦσαν τὶς βυζαντινὲς παραδόσεις καὶ ἀποτελοῦσαν τὴ συνέχεια τοῦ κράτους — ποὺ βέβαια δὲν ἦταν μόνο ἡ Κωνσταντινούπολη ὅπως ἔχουμε συνηθίσει νὰ νομίζουμε¹³.

Ὁ πατέρας του λεγόταν καὶ αὐτὸς Γρηγόριος. Ἦταν στὴν ἀρχὴ τοῦ βίου

9. Ἀπὸ Μιχ. Στασινόπουλου, *Μορφές...*, σελ. 26.

10. Ὅπου παραπάνω σελ.29.

11-12. ἴσως μάλιστα περισσότερο ἀπὸ εὐπορὴ: μόνο τὸ κτῆμα ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀριανζὸ (σ' αὐτὸ ὅπου κατέφυγε ὁ Γρηγόριος γιὰ νὰ ἠσυχάσει στὰ γηρατεία του) ἀποτελοῦσε μιὰ ὀλόκληρη περιουσία. ἴσως, ὁμως, γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, ἢ διάθεσὴ του κάθε τόσο νὰ φεύγει μακριὰ ἀπὸ τὰ καθημερινὰ, ἀποκτᾷ μιὰ ἰδιαίτερη σημασία — κάθε ἄλλο παρά ἐγκατέλειπε κάποιο φτωχικὸ περιβάλλον ἀναζητώντας τὴν ἐρημο...

13. Κ. Ντῆλ, *Βυζαντινὲς μορφές*, τόμ. Α, κεφ. XI.

του κρατικός υπάλληλος και — όχι Χριστιανός — ακολουθούσε τις διδασκαλίες των Ύψισταρίων, που άρκούνταν να λατρεύουν άπλώς τὸ ὕψιστον δν. Οί θρησκευτικές πεποιθήσεις τους άποτελοῦσαν ένα εἶδος κράματος Ιουδαϊκῶν ἰδεῶν και ἔθνικῶν ἀντιλήψεων, ένα κράμα «ἐλληνικῆς πλάνης και Ιουδαϊκῆς ἱερατείας» ὅπως θά γράψουν ἀργότερα¹⁴.

Σέ κείνη τήν κάπως άσαφή ἐποχή τοῦ Δ΄ μ.Χ. αἰώνα, μέγας ἦταν ὁ ἀριθμὸς τῶν σχισμάτων, τῶν ἰδιόρρυθμων θρησκευτικῶν ομάδων και τῶν αἵρέσεων...

Χριστιανὴ ἀντίθετα εἰλικρινῆς, μέ κείνη τὴ θερμότητα (καὶ ἂν θέλετε τὸν κάποιον φανατισμὸ) ποῦ μόνο οἱ γυναῖκες ξέρουν νά δίνουν στις πεποιθήσεις τους, ὑπῆρξε ἡ μητέρα τοῦ Γρηγορίου, ἡ Νόνα. Ἐξῆσε μιὰ ζωὴ εὐλαβικὴ μέ ταπεινώση και φόβο Θεοῦ κοντὰ στήν οἰκογένειά της και στήν ἐκκλησία. Θάλεγε κανεῖς και γι' αὐτὴν τὰ ὄσα ὁ Ντῆλ ἔγραφε γιὰ τὴ μητέρα τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, ἀλλὰ ποῦ θά μπορούσαν νά ἰσχύσουν γιὰ πολλές χριστιανές γυναῖκες τῶν χρόνων ἐκείνων: πέρασε ἀπὸ τὴ ζωὴ «χωρὶς τὸ παραμικρὸ παραπάτημα, σάν τὸ λάδι ποῦ κυλάει ἀθόρυβα»¹⁵.

Ἡ Νόνα ἦταν ποῦ τελικὰ ἔπεισε τὸν ἄντρα της νά στραφεῖ πρὸς τὸ Χριστιανισμὸ. Ἦταν βέβαια κάπως μέγας τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, πενήντα περίπου ἐτῶν, ὁμως πρόλαβε νά διακριθεῖ στις τάξεις τῆς νέας θρησκείας και μάλιστα τόσο ὥστε νά ἀναδειχθεῖ σὲ ἐπίσκοπο τῆς Ναζιανζοῦ. Ἐτσι ἄλλωστε γινόταν τότε : ἡ νέα θρησκεία δὲν εἶχε ἀκόμη στις τάξεις της πολλοὺς ἱκανοὺς και μορφωμένους ὁπαδοὺς, ἀξιους γιὰ ὑψηλὰ ἀξιώματα. Γι' αὐτὸ και ἔσπευδε νά χρησιμοποιήσει ὁποιον ἐντασσόταν στις τάξεις της και μπορούσε νά προσφέρει κάποιες καλές ὑπηρεσίες.

Στὴ θέση τοῦ ἐπισκόπου Ναζιανζοῦ ὁ Γρηγόριος πατέρας παρέμεινε ὡς τὰ βαθειὰ του γηρατειά, ἐπὶ 45 χρόνια.

Τὸν Γρηγόριο τὸν ἀπέκτησαν σὲ μεγάλη ἡλικία. Ὑστερα πάντως ἀκολούθησαν και ἄλλα δυὸ παιδιά: ἡ Γοργονία και ὁ Καισάριος ποῦ σπούδασε γιὰ τρὸς και δὲν ἄργησε νά προσληφθεῖ στὸ «ἱερὸν παλάτιον» τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

II. ΣΠΟΥΔΕΣ

Τὰ πρῶτα ἐγκύκλια γράμματα ὁ Γρηγόριος τὰ ἔμαθε ἐκεῖ στὴ μικρὴ του γενέτειρα. Κατ' ἐκείνη τὴν πρώτη ἐκπαίδευσή του ἡ Ἁγία Γραφή πρέπει νά ἀποτελέσει τὸ βασικὸ ἀναγνωσματάριο και οἱ βίοι και τὰ παθήματα τῶν πρώτων ὡς τότε ὄσιων και ἁγίων τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὰ κύρια πρότυπα τῆς μέλλουσας συμπεριφορᾶς του.

Ἡ μητέρα μου, γράφει κάπου ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, ἀλλὰ τὰ ἴδια θά πρέπει νά ἰσχυαν και γιὰ τοῦ Γρηγορίου τὴ μητέρα, δὲν ἤξερε τόσα γράμματα γιὰ νά

14. Κ. Μόνη, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, γενεαλογικὸν δένδρον (Ἀθήναι, 1953) σελ. 51, σμ. 3.

15. Κ. Ντῆλ, Βυζαντινές μορφές..., τόμ. Α., σελ. 304.

μπορεῖ νὰ με βοηθήσει πρακτικὰ στὰ σχολικὰ διαβάσματά μου. Καθόταν δμως κοντά μου στὸ δωμάτιο, καὶ γιομάτη φροντίδα γιὰ μένα, γονατισμένη μπρὸς στὸ εἰκονοστάσιο, προσευχόταν στὸ Θεὸ νὰ με βοηθήσει στὴν κατανόηση αὐτῶν πού μελετοῦσα.

Ὅμως οἱ γονεῖς του δὲν θέλησαν ἡ μόρφωση τοῦ πρωτότοκου γιου τους νὰ περιορισθεῖ στὰ λίγα ἐκεῖνα γράμματα πού εἶχε μάθει κοντά τους. Ὁ Γρηγόριος ἦταν ἄξιος γιὰ πολὺ ὑψηλότερους στόχους ἔτσι πού ἦταν προικισμένος μ' ἑκτακτα χαρίσματα: ἦταν πνεῦμα διεισδυτικὸ, εὐγλωττος, βαθὺς στὶς σκέψεις του καὶ μὲ πλούσια φαντασία – αὐτὴ πού τὸν ὀδήγησε ἀργότερα στὴν ποίηση^{15α}.

Γιὰ ἀνώτερες σπουδὲς πῆγε ἀρχικὰ στὴν Καισάρεια «τὴν μητρόπολη τῶν ἐπιστημῶν»¹⁶ καὶ πρωτεύουσα τῆς Καππαδοκίας¹⁷, ὕστερα, μετὰ δύο - τριῶν ἐτῶν παραμονὴ ἐκεῖ, ἐγκαταστάθηκε στὴν Καισάρεια τῆς Παλαιστίνης γιὰ νὰ παρακολουθήσει τὴ διδασκαλία τοῦ ρήτορα Θεσπεσίου. Ἀργότερα ἔφυγε καὶ ἀπὸ κεῖ γιὰ νὰ πάει στὴν Ἀλεξάνδρεια ὅπου ἐδίδασκε ὁ θεολόγος Δίδυμος, ὁ πῖο γνωστός μὲ τὸ προσωνύμιο «ὁ βλέπων τυφλός». Τέλος μ' ἕνα αἰγινήτικο καράβι ἔφτασε στὸν Πειραιᾶ κι ὕστερα στὴν Ἀθήνα πού παρ' ὅλους τοὺς αἰῶνες πού εἶχαν μεσολαβῆσει ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς μεγάλης της ἀκμῆς, ἐξακολουθοῦσε νὰ δικαιούται νὰ διεκδικεῖ μιὰ κάποια σημαντικὴ θέση στὸν πνευματικὸ χῶρο τῆς ἐποχῆς.

Ἦταν, ὅταν ἔφτασε στὴν Ἀθήνα, εἴκοσι τεσσάρων ἐτῶν. Ζήτησε νὰ φοιτή-σει σὲ μιὰ Σχολὴ χριστιανικῆς κατευθύνσεως. Μὲ δυσκολία βρῆκε, τελικὰ, αὐτὴ πού ζητοῦσε: ἦταν ἡ Σχολὴ τοῦ χριστιανοῦ φιλοσόφου Προαιρέσιου. Στὴν ἴδια Σχολὴ φοιτήσε καὶ ὁ Μεγάλος Βασίλειος, ὅταν μετὰ διετία ἦρθε κι αὐτός, μὲ τὰ ἴδια τοῦ Γρηγορίου ὄνειρα, στὴν Ἀθήνα.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι, γενικὰ, στὴν αὐτοκρατορία, δὲν ἦταν πολυάριθμες οἱ χριστιανικοῦ προσανατολισμοῦ σχολὲς κατὰ τὴ μεταβατικὴ ἐκείνη περίοδο τοῦ Δ' αἰώνα. Τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ χριστιανισμοῦ ἡ παιδεία δὲν εἶχε περάσει

15α. Δεῖγμα τῆς λυρικότητας τῆς ποιησεῶς του ἀποτελεῖ καὶ τὸ πῖο κάτω πού ἔχει γιὰ τί-τλο: Περὶ τῆς τοῦ βίου ματαιότητος καὶ ἀπιστίας (ἀπὸ τὴν P. Gr., 37, 1300-1301, σπχ. 1-7): Ἦθελον ἢ ἐπέλεια τανύπτερος, ἢ χελιδῶν / ἔμμεναι, ὡς κε φύγοιμι βροτῶν βιον, ἢ τιν' ἔρημον / ναιεταῖεν θήρεσσιν ὀμέστιος (οἱ γάρ ἔασι / πιστότεροι μερόπων), καὶ ἡμάτιον βιον ἔλκειν / νηπενθῆ, νήποινον, ἀκηδέα· Ἐν τῷ δῆθρον / μόνον ἔχειν, θεότητος ἴδριν νόον, οὐρανοφοίτην, / ὡς κε γαληνιώωντι βιω φάος αἰέν ἀγείρων. (ἢ κατὰ τὴ μετάφραση πού δημοσιεύτηκε στὸ πε-ριοδικό «Ἡ Δράσις μας» (τόμος 1979, σελ. 105) χωρὶς ἀτυχῶς τὸ ὄνομα τοῦ μεταφραστῆ: Νά-μουν ἀγριοπερίστερο μὲ τ' ἀνοιχτὰ φτερά μου ἢ καὶ χελιδονάκι, μακριὰ νὰ φύγω ἀπ' τῶν ἀν-θρώπων τῆ ζωῆ σὲ μιὰ ἔρημιὰ νὰ πάω νὰ κατοικήσω, μαζί μὲ τ' ἀγρία ζῶα – πού ἀπ' τοὺς ἀν-θρώπους εἶναι πῖο πιστὰ – καὶ τῆς ζωῆς μου νὰ περνῶ τὴν κάθε μέρα μακριὰ ἀπὸ πένθη, δίχως ἔννοιες καὶ κατατρεγμούς· ἀπὸ τὰ ζῶα ἔξωρω τοῦτο μονάχα νᾶχω τὸν νοῦν μου φίλον τοῦ Θεοῦ, οὐρανοδόμον πάντα σὲ μιὰ γαλήνια ζωῆ φῶς πάντα νὰ μαζεύω).

16. Χρυσόστομος Παπαδόπουλου, ἄρθρον: Γρηγόριος, ὄπ. παρ. 720 γ'

17. Ἐκεῖ γιὰ πρώτη φορὰ συναυτήθηκε μὲ τὸν Βασίλειο, τὸν κατόπιν ἐπιστήθιο φίλο του (Κων. Μπόννη, Πολύκαρπα ἀνθολογήματα..., σελ. 227). Ἦσαν βέβαια τελειῶς διαφορετι-κοὶ χαρακτήρες ὁ Γρηγόριος καὶ ὁ Βασίλειος ἀλλὰ εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ φιλία ἔχει τὰ δικά της μυστικὰ μονοπάτια γιὰ νὰ φτάνει στὶς καρδιὲς τῶν ἀνθρώπων...

ἀκόμα σὲ χριστιανικά χέρια — ἡ ἐκκλησία δὲν εἶχε προφτάσει νὰ διοργανώσει οὔτε κἀν τὰ δικά της ἐκκλησιαστικά σχολεῖα γιὰ νὰ ἐκπαιδεύει τοὺς ἱερεῖς της.

Βέβαια σ' ὀρισμένα κέντρα, ὅπως λ.χ. στὴν Ἀλεξάνδρεια ἢ τὴν Ἀντιόχεια ὑπῆρχαν καὶ ἄκμαζαν σχολές χριστιανικὲς ἀλλὰ ἐξ Ἰσου καὶ παράλληλα ἄκμαζαν, στὶς ἴδιες αὐτὲς πόλεις, καὶ σχολές ἐθνικὲς ποὺ εἴλκυαν σημαντικὸ ἐπίσης ἀριθμὸ μαθητῶν καὶ ἀκροατῶν.

Στὰ γενικά ἐξ ἄλλου διδασκαλεῖα χρησιμοποιοῦσαν ἀκόμα τὰ κείμενα τοῦ Ὁμήρου, τοῦ Ἡσιόδου καὶ τῶν ὑπόλοιπων κλασσικῶν συγγραφέων¹⁸. Ὅμως ἡ ἀνάγνωση τῶν ἔργων αὐτῶν τελικὰ προκαλοῦσε μιὰ κάποια σύγχυση στὶς ψυχὲς τῶν νεαρῶν παιδιῶν τῶν χριστιανικῶν οἰκογενειῶν ποὺ ἄκουγαν μὲν γιὰ τὰ θαύματα τῆς Ἀθηνᾶς ἢ τοῦ Δία ἀλλὰ ποὺ ἔπρεπε νὰ μὴν τὰ πιστεῦουν, ὅσο κι ἂν πολλὰ ἂν αὐτὰ ἦσαν ἰδιαίτερα ἐλκυστικά γιὰ τὶς τρυφερὲς φαντασίες τους.

Τοὺς χριστιανοὺς ἐκκλησιαστικοὺς πατέρες ἀνησυχοῦσε ἰδιαίτερα ἡ κατάσταση αὐτή, τὸ ὅτι δηλαδὴ τὸν πρῶτο φρονηματισμὸ καὶ τὰ πρῶτα παραδείγματα ζωῆς τᾶπαιρναν τὰ παιδιά ἀπὸ ἔργα ἐθνικὰ ποὺ βέβαια οἱ πατέρες τὰ εδρῖσκαν, ἀπὸ μιὰ ἄποψη, ὀλέθρια¹⁹.

Σπουδάζοντας στὴν Ἀθήνα ὁ Γρηγόριος καὶ ὁ Βασίλειος²⁰ γνώρισαν κατὰ βάθος τὴν κλασσικὴ γραμματεία, αὐτὴν ποὺ τὴν χαρακτήριζαν σὰν τὴν θύραθεν — σὰν τὴν ἐκτὸς τῶν θυρῶν τοῦ χριστιανικοῦ οἰκοδομήματος — σοφία. Πάντως, ὅλες αὐτὲς οἱ μελέτες τῆς γενικότερης φιλοσοφίας βοηθοῦσαν καὶ αὐτὲς, κατὰ τρόπο ἔμμεσο βέβαια, στὴν ὑποδοχὴ τῶν νέων χριστιανικῶν ἰδεῶν. Πλάταιναν καὶ ἐλέπτυναν τὸ πνεῦμα ἔτσι ποὺ ἔτοιμο νὰ μπορεῖ νὰ δεχθεῖ τὰ καινούργια χριστιανικά μηνύματα σ' ὄλο τοὺς τὸ εὖρος²¹.

Ἡ γνωριμία καὶ ἡ ἐπαφή αὐτὴ μὲ τὰ κλασσικά γράμματα δὲν ἄργησε νὰ ὀδηγήσει καὶ τὸν Γρηγόριο σ' ἓνα ἰδιαίτερο θαυμασμὸ γι' αὐτά. Ποιὸς ἄλλωστε μπορεῖ νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴ γοητεία τους;

Ἀντελήφθη, ἰδίως κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Ἀθήνα, ὅτι κακῶς εἶχαν δεῖ μέχρι τότε σὰν ἀντιμαχόμενες δυνάμεις τὸν ἑλληνισμὸ καὶ τὸ χριστιανισμὸ. Γι' αὐτὸ καὶ στράφηκε πρὸς κάθε ἑλληνικὸ κείμενο καὶ ἄφησε τὸν ἑαυτὸ του νὰ περιπλανηθεῖ στὴν ἑλληνικὴ σκέψη ποὺ τὴ γνώρισε ἔτσι κατὰ βάθος^{21α}. Πάντως ὁ θαυμασμὸς αὐτὸς τοῦ Γρηγορίου γιὰ τὰ κλασσικά ἑλληνι-

18. Μιχ. Στασινόπουλου, *Μορφές...*, σελ. 82.

19. Ὁπ. εὐθὺς παραπάνω, σελ. 82-83.

20. Συνδέθηκαν πολὺ, ἔτσι ποὺ ὅλοι μιλώντας γι' αὐτοὺς τοὺς χαρακτήριζαν σὰν «δύο ψυχὲς σ' ἓνα σῶμα». Στὴν Ἀθήνα σχετίστηκαν καὶ ἔγιναν ἐπίσης φίλοι — ἐκεῖνες οἱ φιλίες τῶν νιάτων ποὺ ἔτσι εὐκολα δένονται... — μὲ τὸν Ἰουλιανό, τὸν μετέπειτα (361-363) αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου, ποὺ τὴν βοήθεια θὰ μπορούσε νὰ εἶχε δώσει στὴ νέα ἀνερχόμενη τότε θρησκεία, ἂν δὲν εἶχε θέσει τὶς πραγματικὰ ἐξαιρετικὲς διοικητικὲς ἱκανότητές του καὶ τὴν ἰδιοφυΐα του στὴν ὑπηρεσία μᾶς τόσο μάταιης πιά στὰ χρόνια του ἰδέας: στὴν ἀναστήλωση τῶν παλαιῶν θεῶν τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου.

21. Ἰω. Τσάτσου, Ἀθηναίς, σελ. 43.

21α. Βλ. Ἀνδρ. Θεοδώρου, Ἡ γενικὴ στάσις τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνίου.

κά πνευματικά έπιτεύγματα, κάθε άλλο παρά έφτασε ως τὸ σημεῖο νὰ τὸν ἀποπροσανατολίσει ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ ἠθικὴ ποὺ μέσα στὰ πλαίσιά της εἶχε μάθει νὰ ἀναπνέει καὶ νὰ ζεῖ ἀπὸ τὰ παιδικὰ του χρόνια.

Ἄπλως τὰ κλασσικὰ διδάγματα ἀναπροσαρμόστηκαν μέσα στὸ πνεῦμα τοῦ ἔτσι ποὺ νὰ μποροῦν νὰ συμπορευθοῦν μὲ τὶς διδασκαλίες τοῦ νέου Θεοῦ. Ἐμαθε νὰ δέχεται (χωρὶς ἀσκοποὺς θρησκευτικὸς φανατισμοὺς) τὰ ὀρθὰ τοῦ παλαιοῦ κόσμου καὶ νὰ ἀπορρίπτει, ὅπως ἔγραφε καὶ ὁ ἴδιος, ὅσα ἔφερναν στοὺς δαίμονες:

Λόγος 43,44: οὐ μόνον τὴν εὐγενεστέραν καὶ ἡμετέραν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐξωθεν ἦν καὶ πολλοὶ (τῶν Χριστιανῶν διαπτύουσιν: φτύνουν καὶ χλευάζουν), ὡς ἐπίβουλον καὶ σφαλερὰν τῷ Θεῷ κακῶς εἰδότες (: γιὰ τὴν γνωρίζουν αὐτὴν τὴν ἐξωθεν σοφίαν ἑλλιπῶς)... οὕτω ἐκ τούτων (: τῶν ἔθνικῶν διδασκαλιῶν) τὰ μὲν ἐξεταστικὰ καὶ θεωρητικὰ ἐδεξάμεθα· ὅσα δὲ εἰς δαίμονας φέρει καὶ πλάνην καὶ ἀπωλείας βυθὸν, διεπτύσαμεν (: ἀπορρίψαμε)²².

Μέσα στὸ καμίνι τῶν νεανικῶν ψυχῶν, τόσο τοῦ Γρηγορίου ὅσο καὶ τοῦ Βασιλείου, ἀναλύθηκε τὸ μέταλλο τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ἡ μᾶλλον νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἔτσι, τὸ δόγμα τῆς ὀρθοδοξίας²².

Δὲν ἔμειναν μαζί ὁ Γρηγόριος καὶ ὁ Βασίλειος, παρά δυὸ μόνο χρόνια. Ὑστερα, πρῶτος ἐγκατέλειπε τὴν Ἀθήνα ὁ Βασίλειος. Ἐκ φύσεως ἐνεργητικότερος καὶ πιὸ πραγματοποιιὸς ἐπιθυμοῦσε νὰ γυρίσει ὅσο πιὸ γρήγορα στὴ ματρὴν πατρίδα του γιὰ νὰ ἀγωνιστεῖ γιὰ τὶς νέες ἰδέες ποὺ τὸν πλημμύριζαν.

Ἀντίθετα ὁ Γρηγόριος πάντοτε ἀναποφάσιτος παρέμεινε στὴν Ἀθήνα, ὑποκύπτοντας στὶς παρακλήσεις τοῦ Προαιρέσιου νὰ ἐργασθεῖ στὴ σχολὴ του — σὰν καθηγητῆς, βέβαια, πιά...

Ἔτσι ἐφάνηκαν καὶ στὴν περίπτωσή αὐτὴ οἱ διαφορὲς στὴ νοοτροπία τῶν δύο φίλων: ταίριαζαν μὲν στὶς ἰδέες καὶ στὶς κοσμοθεωρητικὲς τοὺς ἀντιλήψεις, ὄχι ὁμως καὶ στὸν χαρακτήρα. Ὁ Βασίλειος ἀποδεικνυόταν περισσότερο δραστήριος καὶ πραγματιστῆς, ὁ Γρηγόριος πιὸ ἐσωστρεφῆς καὶ θεωρητικὸς. Εἶπαν ὅτι ὁ Βασίλειος εἶχε γεροντικὴ σύνεση πρὶν φθάσει στὰ γηρατεῖα, ἐνῶ ὁ Γρηγόριος ἀκόμη καὶ ὅταν ἐφθασε στὴ γεροντικὴ του ἡλικία ἐξακολουθοῦσε νὰ διατηρεῖ ἀπλότητα παιδιοῦ...

Ἄλλὰ καὶ ὁ Γρηγόριος μετὰ ἓνα μόνος χρόνο, τὸ 357 ἀκριβέστερα, ἐγκατέλειπε καὶ αὐτὸς τὴν Ἀθήνα²³ ὅταν αἰσθάνθηκε νὰ τοῦ γίνεταί ἀβάσταχτη ἡ νοσταλγία τῆς πατρίδας.

νοῦ ἔναντι τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας (Ἀθήναι, 1977).

22. Migne P. Gr., 6, 508· βλ. καὶ Μιχ. Στασινόπουλου, Μορφές..., 126, σμ. 7.

23. Δεῖγμα καὶ αὐτὸ τῶν ἀλλεπάλληλων μεταστροφῶν τοῦ Γρηγορίου. Ἐνῶ εἶχε ἀποφασίσει νὰ μείνει στὴν Ἀθήνα, πρὶν κἂν συμπληρώσει ἓνα ἔτος ἐργασίας ἐκεῖ, τὴν ἐγκατέλειπε. Ἔτσι ἄλλωστε, λίγα χρόνια ἀργότερα, ἐγκατέλειπε σὲ μιὰ στιγμή ἀπελπισίας τὴν ἐπισκοπὴ του, πρὸς τὸ τέλος δὲ τῆς ζωῆς του καὶ αὐτὸν τὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Δικαιολογημένα γι' αὐτὲς του τὶς μεταπτώσεις καὶ παλινδρομήσεις ὀρισμένοι τὸν χαρακτηρίζουν ὡς ἰδιαιτέρως ἰδιορρυθμὸ χαρακτήρα (Παν. Χρήστου, Τελευταία..., σελ. 15).

III. ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ

Ήταν, όταν επέστρεψε στη Ναζιανζό, 28-29 ετών. Φθάνοντας έσπευσε να βαφτισθεί Χριστιανός. Έξακολουθούσε να ισχύει ακόμα ή συνήθεια να βαφτίζονται μεγάλοι οι χριστιανοί, για να αναλαμβάνουν οι ίδιοι την ευθύνη της εισόδου τους στη χριστιανική οικογένεια.

Λίγο, πάντως, μετά την άφιξη του στη Ναζιανζό²⁴ αίσθάνθηκε για πρώτη φορά να καταλαμβάνεται από εκείνη τη μανία, θάλεγα, φυγής που τον καταταράννησε σ' όλη του τη ζωή... Μή μπορώντας να υποφέρει την «πολλή συνάφεια του κόσμου» έγκατέλειψε και πάλι τους δικούς του (ο πατέρας του ήταν ήδη επίσκοπος Ναζιανζού) και κατέφυγε στη μονή που εν τώ μεταξύ ο πάντοτε δραστήριος Βασίλειος είχε ιδρύσει κοντά στον Ίρη ποταμό²⁵. Έμεινε εκεί για αρκετό καιρό, ασκητεύοντας, μελετώντας και προσευχόμενος – από φυλακής πρωίας μέχρι νυκτός...

Ο μοναχικός βίος ύπηρξε ο μεγάλος έρωτας της ζωής του. Έγραψε αργότερα γι' αυτόν τους ακόλουθους στίχους:²⁶

«Μ' έδωσε (ο μοναχισμός) με την αγαπημένη σωφροσύνη και στη σάρκα (μου)
έβαλε χαλινό

»κι ένέπνευσε μέσα μου θερμά (τόν) έρωτα τής θείας σοφίας
»... Ή μοναχική ζωή (...) είναι ή άπαρχή τής άλλης ζωής
»(μήν)... προσκολλᾶσαι (...) στο σῶμα που είναι γιομάτο επιθυμίες
»και με τρυφερά λόγια φέρνει στη γεύση την πικρία
»ο μοναχισμός... στέλνει στο Θεό...»^{26α}

Όμως και εκεί στη μονή που βρισκόταν δεν λησμονούσε τους δεσμούς που είχε δημιουργήσει στην πόλη²⁷ και τους δσους φίλους του. Έδινε ιδιαίτε-

24. Ακριβέστερα, ένα περίπου έτος μετά την επιστροφή του και αφού για λίγον καιρό εργάστηκε εκεί σαν διδάσκαλος τής ρητορικής.

25. Ο κατόπιν μεγάλος ιεράρχης, από τα χρόνια τής νεότητάς του είχε άναδειχθεί σέ σπουδαίο διοργανωτή του μοναχικού βίου. Αυτός πρώτος όραματίστηκε τα φιλανθρωπικά κοινόβια και έδωσε κοινωνικό περιεχόμενο στο μοναχισμό. Τόν Γρηγόριο, όμως, φαίνεται δι τόν ελκκε και ή άλλη όψη του μοναχισμού: ο τελειώς χωρίς δράση βίος, ο στραμμένος μόνο στην άναζήτηση του Θεού. Σ' ένα ποιήμά του αντιμετώπιζε και τις δύο άπόψεις (χωρίς όμως και να φτάνει στο να πάρει όριστική θέση άπέναντι σέ μιά άπ' αυτές): «Πράξιν θά προτιμήσης ή θεωρίαν; ή θεωρία είναι ένασχόλησις τών τελειών, ή πράξις άνήκει εις τους πολλούς. Και αι δύο είναι καλαι και αγαπηταί. σύ δε δέξου έκεινην που σου ταιριαζει». (Μετάφραση Πα ν. Χ ρ ή σ τ ο υ, Τελευταία..., σελ. 6. Ρ Gr. 37,928).

26. Παρατίθεται σέ μετάφραση του πατέρα Νικ ο δ ή μ ο υ, Ή ίκεσία..., σελ. 149, με κάποιες μικρές προσθήκες του γράφοντα που κρίθηκαν άναγκαίες για την καλύτερη κατανόηση του άποσπάσματος. Το κείμενο, άς σημειωθεί, είναι γραμμένο σέ μιά ιδιαίτερα δύσβατη γλώσσα. σχεδόν όμηρική.

26α. Μετάφραση πατρός Νικ ο δ ή μ ο υ, Ή ίκεσία..., σελ. 149, (με όρισμένες πάντοτε μεταλλαγές του γράφοντα).

27. Ο άσκητής κατά κανόνα στραμμένος προς τα ύψηλά δεν αγαπά την όλη γι' αυτό και δεν αγαπάει τή φύση και κατ' επέκταση τό ίδιο του τό σῶμα που είναι κι αυτό όλη και που τόν συνδέει με τή φύση. Τελικά καταλήγει άποκόσμος και άπάνθρωπος – με την πρώτη έννοια τής λέξης... Ο γλυκός όμως Γρηγόριος δεν άδιαφόρησε για τ' ανθρώπινα, για τους συγχρόνους του

ρη θέση στη φιλία ό Γρηγόριος· τή θεωρούσε, κι ός ήταν έτσι άπόκοσμος, σάν κάτι πιό πολύ κι άπό τή συγγένεια. Όχι σπάνια, γράφοντας, άναφέρει τό φίλο του Βασίλειο πρὶν και άπό τό φυσικό του άδελφό Καισάρειο.

Στις έρημιές όπου άναζητούσε τή γαλήνη, συχνά και κατά τήν πρώτη άναχώρησή του, αλλά και κατά τις έπόμενες — γιατί πολλές άκολούθησαν — άισθανόταν μιá βαθύτατη νοσταλγία γιά τούς φίλους του. Σε μιá έπιστολή του πρὸς τόν Άμαζόνιο έγραφε:

«Άν σε έρωτήση κοινός φίλος πού είναι ό Γρηγόριος; άπάντησέ του: φιλοσοφεί εις τήν ήσυχίαν,... όμιλῶν περὶ τῶν άδικούντων αὐτὸν τόσον όλίγον, δσον και περὶ εκείνων διά τούς όποιους δέν γνωρίζει οὔτε αν υπάρχουν καν. Τόσον... (άδιάφορος) είναι. Και αν σε ξαναρωτήση 'πῶς υπομένει τήν άπομάκρυναιν άπό τούς φίλους;' τότε μήν τολήσης νά ειπης οτι φιλοσοφεί και επ' αὐτοῦ αλλά νά ειπης οτι αντιμετωπίζει τοῦτο άνάνδρας. Κάθε ανθρωπος έχει ιδιαιτέρας άδυναμίας, ιδική μου δε άδυναμία είναι ή φιλία και οι φίλοι...^{28,29}

Άτυχῶς γιά τόν Γρηγόριο δέν κατόρθωσε νά μείνει γιά πολύ καιρό εκεί, στὸν τόπο προσευχῆς, στὸν Ἰρη ποταμό. Άναγκάστηκε νά επιστρέψει επειγόντως στη Ναζιανζό γιά νά βοηθήσει τόν πατέρα του πού, έπίσκοπος τότε, ειχε έρθει σε ρήξη με τό ποιμνίό του γιατί, χωρίς προσοχή, ειχε βάλει τήν ύπογραφή του σ' ένα ύπόμνημα πού τελικά άπεδείχθει κάπως άρειανίζον και όχι άπολύτου όρθοδόξου γραμμῆς.

Άργότερα έκαμε ό Γρηγόριος στίχους τή μεγάλη φαίνεται στενοχώρια πού αισθάνθηκε όταν αναγκάστηκε νά άφήσει έτσι βιαστικά τήν ήρεμη ζωή του άσκητηρίου του γιά νά κατεβεί στη Ναζιανζό:

«Μακάρι μέσα στους γκρεμούς και στα βουνά και στα βράχια

»νά εκρυβα... τό σῶμα..., ώστε νά περνοῦσα δλο

»τοῦτο τό βίο, ξεφεύγοντας τις μέριμνες (... τῆς ζωῆς) και τῆς σάρκας

»μακάρι δλο τό Χριστό νά ειχα στην ψυχή μου μακριά απ' τούς άλλους,

»μόνος κατανικώντας ... ως οτου φτάσω στο τέρμα (:τό θάνατο)...

»Έτσι επρεπε νά γίνη. Μά μ' έμπόδισε ό πόθος τῶν αγαπητῶν γονέων, σάν
[βάρος τραβώντας με στο χῶμα.

»Ένοιωθα συμπόνια γιά τὰ θεομίσητα γηραιά, συμπόνια γιά τή στενοχώρια [τους

»συμπόνια γιά τῶν παιδιῶν τους τή στέρηση»³⁰.

και τούς φίλους του. Όσο κι αν υπήρξε ανώτερός τους, υπήρξε συγχρόνως και πολύ κοντά τους...

28. Έπιστολή 94 (P. Gr. 37, 168) μετάφραση Παν. Χρήστου, Τελευταία..., σελ. 17.

29. Ὑπέρμαχος τοῦ μοναχισμοῦ αὐτοῦ, πού, όπως γράφει, άποτελεί τήν πύλη απ' όπου ξεκινάει ό δρόμος γιά τό Θεό, δέν θά μπορούσε νά φανταστεί κανείς οτι ό Γρηγόριος θά άναζητούσε ποτέ σύζυγο... Έλεγε σε κάποιους του στίχους: «οὔτε μ' έδεσε ό γάμος, τό κοινό ρεύμα πού περνοῦν δλοι και πού σάν τόν πιό μεγάλο δεσμό ή φύσι έβαλε στους ανθρώπους, βασάνων άρχή! (Οῦ με γάμος δ' επέδησε, βίον ρόος, δν τε μέγιστον δεσμόν επ' ανθρώποις δλη βαλέν. άχθεος άρχήν...). (Μετάφραση πατέρα Νικοδημου, 'Η Ικεσία..., σελ. 102-103).

30. Μετάφραση πατέρα Νικοδημου, 'Η Ικεσία..., σελ 127 (με μερικῆς προσθήκες, έντός παρενθέσεων, τοῦ γράφοντα).

Αὐτὴ ἡ ἀναχώρησή του στὸν Ἱερὸ ποταμὸ καὶ ἡ εὐθύς κατόπιν ἐπιστροφή του καὶ ἡ ἐνεργὸς συμμετοχὴ του στὶς ἐκκλησιαστικὲς ἀναστατώσεις τῆς Ναζιανζοῦ, ἀποτελοῦν ἓνα τυπικὸ παράδειγμα τῶν δύο πόλων μεταξὺ τῶν ὁποίων κινήθηκε ἡ ζωὴ τοῦ Ἁγίου Πατέρα: ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ ἡ δύναμη ποὺ τὸν ἐσπρωχνε πρὸς τὴν ἀπομόνωση, τὴν περισυλλογὴ καὶ τὴ συγγραφὴ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ αἴσθησις τοῦ καθήκοντος καὶ ἡ σκέψη ὅτι σὰν Χριστιανὸς μαχόμενος, ὅπως καὶ κάθε μαχόμενος γιὰ μιὰ ἰδέα, ὄφειλε νὰ συμπιέζει τὶς προσωπικὲς του διαθέσεις καὶ νὰ ἀφήνει τοὺς μοναχικοὺς του διαλογισμοὺς στὶς ἐρμῖες ποὺ τὸν εὐφραϊναν τόσο καὶ νὰ προσφέρει τὸν ἑαυτὸ του στρατιωτῆ στὴν προσπάθεια γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ὀρθοῦ καὶ τὴν καταπολέμησι τῶν διαβρωτικῶν αἰρέσεων³¹.

Κληρικός

Ἡ ἐντονότατη αἴσθησις ποὺ εἶχε τοῦ καθήκοντος, ἡ πεποίθησις τοῦ ὅτι ἂν περιβαλλόταν τὸ σχῆμα τοῦ κληρικοῦ θὰ μπορούσε νὰ ὑπηρετήσῃ καλύτερα τὴν ἐκκλησία στὸν ἀγῶνα τῆς, ἰδίως κατὰ τῶν αἰρετικῶν ὁπαδῶν τοῦ Ἁρείου, καὶ ἴσως, περισσότερο καὶ ἀπὸ τὰ δύο, οἱ πιέσεις τῶν πιστῶν τῆς ἐκκλησίας τῆς Ναζιανζοῦ ποὺ τὸν ὑπεραγαποῦσαν καὶ τὸν ἤθελαν κοντὰ τους, τὸν ὀδηγήσαν τελικὰ στὸ νὰ περιβληθεῖ τὸ ἱερατικὸ σχῆμα. Ἐχρίσθηκε πρῶτα πρεσβύτερος καὶ μετὰ ἀπὸ κάποια περίοδο νέων ἀμφιταλαντεύσεων καὶ νέας ἀυτοεξορίας³² ἀναγορεύθηκε βοηθὸς ἐπισκόπου στὴ Ναζιανζό³³.

31. Πρβλ. καὶ Μιχ. Στασινόπουλου, *Μορφές...*, σελ. 157. Οἱ δυσχέρειες, ποὺ ἀπέτελεσαν καὶ τὴν πηγὴ τῆς δυστυχίας του..., δημιουργοῦνται ἀπὸ τὴν ἀδυναμία του νὰ συνδυάσῃ – γιὰτί κάτω τέτοιοι συνδυασμοὶ εἶναι βασικὰ ἀδύνατοι – αὐτὲς τὶς δύο τάσεις ποὺ ὑπῆρχαν στὴν ψυχὴ του καὶ κινούσαν τὶς πράξεις του. Ἴσως σ' αὐτὸ, στὴ μὴ δυνατότητα συμβιβασμοῦ τῶν δύο τούτων ἐπιθυμιῶν του, νὰ ἀναφέρονται καὶ οἱ παρακάτω στίχοι του (κάτω ἀπὸ ἓναν πολὺ διαφορετικὸ τίτλο): Τὸ λευκὸ χιόνι καὶ ἡ θερμὴ φωτιὰ δὲν ἐπιδέχονται καμμιά ἀνάμειξη. Ὅποιος ζητήσῃ νὰ θερμάνῃ τὸ χιόνι μὲ τὴ φωτιὰ ἢ νὰ ψυχράνῃ τὴ φωτιὰ μὲ τὸ χιόνι, ἀμέσως θὰ ἴδῃ καὶ τὰ δύο νὰ διαλύονται πρὶν προφθάσῃ ν' ἀναμιχθοῦν. (Μετάφρασις Εὐ. Θεοδωροῦ, Ἡ ἀληθής..., σελ. 15).

32. Πραγματικὰ, μετὰ τὴν ἀνακήρυξί του σὲ πρεσβύτερο, ἔσπευσε νὰ φύγῃ καὶ πάλι γιὰ τὸν τόπο ὅπου ἐμόναζε. Τὸν τρώμαζε τὸ βάρος τῆς ἱερωσύνης. Κάποτε, δταν ἀναγκάστηκε γιὰ δευτέρη φορά νὰ ἐπιστρέψῃ στὴ Ναζιανζό, θεώρησε καλὸ νὰ σπεύσῃ νὰ δικαιολογηθεῖ πρὸς τὸ ἐκκλησίασμά του γιὰ ἐκείνη τὴ φυγὴ του στὴν ἐρημο. Ἐφῆσε ὡς ἐμᾶς ὁ σχετικὸς λόγος. Ἐνας λόγος ξεχωριστὰ ἐνδιαφέρων. Ἐπιγράφεται «Ἀπολογητικὸς τῆς εἰς τὸν Πόντον φυγῆς ἕνεκεν καὶ αὐτῆς ἐπανόδου ἐκεῖθεν μετὰ τὴν τοῦ πρεσβυτερίου χειροτονίαν, ἐν ἣ τὶ τοῦ τῆς ἱερωσύνης ἐπάγγελμα». (Ἀπολογία κατόπιν τῆς φυγῆς εἰς Πόντον καὶ τῆς ἐπιστροφῆς ἀπὸ ἐκεῖ στὴ Ναζιανζό, μετὰ τὴ χειροτονία σὲ πρεσβύτερο στὴν ὁποία ἀπολογία ἐκτίθεται τί εἶναι τὸ λειτουργημὰ τῆς ἱερωσύνης). Περιγράφῃ σ' αὐτὸν τὸ πόσο τὸν τρώμαζε ἡ ἀνάληψις τοῦ ἀξιώματος τῆς ἱερωσύνης ποὺ τὴ χαρακτηρίζει σὰν «τέχνη τῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστήμη τῶν ἐπιστημῶν». Τὸ ἔργο τοῦ ἱερέως, γράφει, εἶναι «περῶσαι ψυχὴν, ἀρπάσαι κόσμον καὶ δοῦναι Θεῷ, καὶ τὸ κατ' εἰκόνα ἢ μένον τηρησθαι ἢ κινδυνεῦον χειραγωγῆσαι ἢ διαρρῦεν ἀνασῶσασθαι, εἰσοικίσαι τε τὸν Χριστὸν ἐν ταῖς καρδίαις διὰ τοῦ Πνεύματος (: Τὸ ἔργο τοῦ ἱερέως εἶναι νὰ φτερώνῃ τὴν ψυχὴν, νὰ τὴν ἀρπάξῃ ἀπὸ τὸν κόσμον καὶ νὰ τὴ διατηρεῖ δταν βρῖσκεται στὸ δικὸ του τὸ δρόμο ἢ νὰ τὴν χειραγωγῇ δταν κινδυνεύῃ ἢ νὰ τὴν ἐπαναφέρει στὴν ἀρχικὴ τῆς μορφῆς δταν τὴν χάνει καὶ νὰ βάζῃ ἔνοικο τὸν Χριστὸ στὶς καρδιὰς μὲ τὸ χέρι τοῦ Ἁγίου Πνεύματος...). Ἐνδιαφέρον-

Τὴ θέση τὴ δέχτηκε, παρὰ τὴν ἀπέχθεια ποὺ βασικά αἰσθανόταν γιὰ κάθε ἀξίωμα, μόνο γιατί ἔτσι θὰ μπορούσε νὰ συντρέξει τὸν ὑπέργηρο πιά ἐπίσκοπο πατέρα του.

Ἡ ἄσκηση τῶν ὑψηλῶν αὐτῶν καθηκόντων ἔδωσε τὴν εὐκαιρία στὸ Γρηγόριο νὰ δείξει ὄλο τὸ ἀνάστημά του καὶ νὰ δώσει τὸ μέτρο τῶν ἱκανοτήτων του : τῶν πολλῶν ἱκανοτήτων του. Ὁ κόσμος ἐγνώρισε τὴν εὐφράδειά του καὶ τὸν θεολογικὸ πλοῦτο τῆς φαρέτας του.

Ἐμειναν ὀνομαστὲς οἱ ὁμιλίες του πρὸς τὸ ἐκκλησίασμα τῆς μητροπόλεως τῆς Ναζιανζοῦ. Ξάφνιαζε τοὺς πάντες τὸ γεγονὸς διὰ αὐτὸς ὁ ἀπόκοσμος ἐρημίτης τοῦ Πόντου καὶ τῶν ἀνδρῶν βουνῶν τῆς Καππαδοκίας, ὁ λιγομίλητος, δταν ἀποφάσιζε νὰ ἀναμειχθεῖ στὰ ἐγκόσμια ἔδειχνε νᾶναι τόσο κοντὰ στοὺς ἀνθρώπους καὶ ξιφουλκοῦσε μὲ τόση ὀρμή, τόσο ἐνθεο πάθος καὶ τόσα ἐπιχειρήματα. Οἱ λόγοι του, καὶ ἐκεῖνοι τῆς Ναζιανζοῦ, δμως κυρίως οἱ ἄλλοι ποὺ ἐξεφώνησε ἀργότερα στὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ ποὺ ὑπῆρξαν ἀπὸ τοὺς εὐτυχεστέρους του, τὸν κατέταξαν στοὺς μεγάλους καλλιτέχνες τοῦ λόγου. Πολλοὶ τὸν παρομοίαζαν μὲ τὸν κλασσικὸ Λυσία καὶ ἄλλοι τὸν θεωροῦσαν γιὰ τὴν πυκνότητα τῶν νοημάτων του, τὸ ὕψος τοὺς καὶ τὴ συστηματικότητα τῆς ἐκθέσεώς των, ἀνώτερο καὶ ἀπ' αὐτὸν τὸ Μεγάλο Βασίλειο καὶ τὸν ἀδελφὸ του (τοῦ Μ. Βασιλείου τὸν ἀδελφὸ) τὸν ποιητικώτατο καὶ βαθύτατο Γρηγόριο τῆς Νύσσης.

Ἰουλιανὸς

Ἦταν μιὰ περίοδος ποὺ ἡ νέα θρησκεία χρειαζόταν ὄλες αὐτὲς τὶς ἱκανότητες τοῦ Γρηγορίου. Ἡ Καππαδοκία, ποὺ τὰ χρόνια ἐκεῖνα, ἦταν τὸ λίκνο τῶν χριστιανικῶν ἰδεῶν, συγκλονιζόταν ἀπὸ τὶς αἰρέσεις καὶ ἰδιαίτερα τὴν αἵρεση τοῦ Ἀρείου³⁴. Σὰν δμως νὰ μὴν ἀρκοῦσαν οἱ ὑπάρχουσες ἀναστατώσεις στὴν ἐκκλησία ἐξ αἰτίας τῶν ἀγώνων τῶν σχισματικῶν καὶ τῶν ἄλλων, τὸ 360 μὲ τὴν ἀνοδο τοῦ Ἰουλιανοῦ στὸν αὐτοκρατορικὸ θρόνο, ἦρθε νὰ προ-

τα εἶναι καὶ τὰ ὄσα ἀκολουθοῦν καὶ ὅπου ἐκτίθενται οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὴν καθαρότητα καὶ τὴν ἀγιωσύνη ποὺ πρέπει νὰ χαρακτηρίζουν τὸν ἱερέα γιὰ νὰ εἶναι ἄξιος τῆς ἀποστολῆς του: «Καθαρθῆναι δεῖ πρώτον, εἶτα καθαίρει. Σοφισθῆναι καὶ οὕτω σοφίσαι. Γενέσθαι φῶς καὶ φωτίσαι. Ἐγγίσει Θεὸν καὶ προσαγαγεῖν ἄλλους. Ἀγιασθῆναι καὶ ἀγιασάσαι. Χειραγωγῆσαι μετὰ χειρῶν, συμβουλευῶσαι μετὰ συνέσεως». (Ἐκεῖνος ποὺ πρόκειται νὰ γίνῃ ἱερεὺς πρέπει νὰ γίνῃ αὐτὸς πρῶτα καθαρὸς γιὰ νὰ καθαρίσει τοὺς ἄλλους. Πρέπει νὰ γίνῃ αὐτὸς πρῶτα σοφὸς κατὰ Θεόν, γιὰ νὰ διδάξῃ τοὺς ἄλλους. Πρέπει νὰ ἔχει γίνῃ πρῶτα φῶς γιὰ νὰ φωτίσει. Πρέπει νὰ ἔχει ὁ ἴδιος πρῶτα ἐγγίσει τὸν Θεό, γιὰ νὰ φέρῃ σ' αὐτὸν καὶ τοὺς ἄλλους. Πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἴδιος ὄγιος, γιὰ νὰ ἀγιασῇ καὶ τοὺς ἄλλους (οἱ μεταφράσεις τῶν παραπάνω χωρίων τοῦ Ἰω. Ἀλεξίου, Ἀστέρες..., σελ 127

33. Ἡ ἐπίγεια πρόοδος δὲν ἦταν αὐτὴ ποὺ κυρίως ἐνδιέφερε τὸ Γρηγόριο. Γι' αὐτὸν «ἡ πρόοδος δὲν ἦταν μόνο κίνησης πρὸς τὰ πρόσω ἀλλὰ...πρὸ πάντων κατεύθυνσις πρὸς τὰ ἄνω». ἦταν τὸ «ἄνω νεῦναι», τὸ νὰ ἔχει τὶς «μετάρσιον τῆς ψυχῆν ἐπετραμμένην τῷ πάθῳ τῶν κραιπτόνων» καὶ νὰ ἐπιζητεῖ «τὴν ἄνω πατρίδα», τὴν ἄνω Ἱερουσαλήμ. βλ. Εὐάγγ. Θεοδώρου, Ἡ ἀληθὴς πρόοδος, 13.

34. Θὰ μιλήσουμε εἰδικότερα καὶ πὸ κάτω (στὸ κεφάλαιο IV) γι' αὐτὴν τὴν κίνηση τοῦ Ἀρείου ποὺ κυριολεκτικὰ ἔσεισε τὰ θεμέλια τῆς Ὀρθοδοξίας.

στεθεῖ, νέο δεινό καί τὸ μεταρρυθμιστικὸ κίνημά τοῦ νέου αὐτοκράτορα, ποὺ οἱ χριστιανοὶ τὸν χαρακτήρισαν (ἄρκετὰ ἐπιεικῶς, ἂν σκεφθεῖ κανεὶς τοὺς κινδύνους ποὺ προκάλεσε γιὰ τὸ σκάφος τῆς ἐκκλησίας) σὰν π α ρ α β ἄ τ η ἐνῶ οἱ λοιποὶ ἱστορικοί, οἱ πέραν τῆς Ὁρθοδοξίας ἱστάμενοι, τὸν ἀντιμετώπισαν σὰν φωτεινὸ φαινόμενο ἀναδημιουργίας μέσα σὲ κείνα τὰ χρόνια τοῦ Βυζαντίου ποὺ τὰ σφράγιζε ἓνα εἶδος γενικῆς κοπώσεως.

Εἶναι γνωστὰ τὰ σχετικὰ γεγονότα : ὁ Ἰουλιανὸς ὑπῆρξε ἀνηψιὸς τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Β', γιοῦ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου. Ὁ Κωνσταντίνος βασιλευσε ἐπὶ πολλὰ σχετικῶς ἔτη, ἀπὸ τὸ 337 ἕως τὸ 361.

Τὰ χρόνια τῆς βασιλείας του ὑπῆρξαν χρόνια πικρὰ γιὰ τοὺς χριστιανούς: κατασπαράσσονταν μεταξὺ τους λόγῳ τῶν αἱρέσεων, καθὼς μάλιστα ὁ αὐτοκράτορας φαινόταν σαφῶς νὰ κλίνει ὑπὲρ τῶν ὁπαδῶν τοῦ Ἀρείου.

Λόγῳ αὐτῶν τῶν θρησκευτικῶν ἀναστατώσεων ἡ διοικητικὴ μηχανὴ φαινόταν νὰ εἶχε ἐξαρθρωθεῖ — ἀλλ' αὐτό, εἶναι ἀλήθεια, τὸ φαινόμενο παρουσιάστηκε καὶ ἄλλες φορές κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μακρᾶς ζωῆς τοῦ Βυζαντίου. Πολλὲς φορές παρουσιάστηκε ἀλλὰ καὶ ἐξίσου πολλὲς ξεπεράστηκε... Διαλείψεις δὲν παρουσιαζόντουσαν μόνο στὴ διοικητικὴ μηχανὴ ἀλλὰ καὶ στὴν οἰκονομία καὶ στὴν ἐν γένει κοινωνικὴ ζωὴ.

Κατ' αὐτὰ, λοιπόν, τὰ χρόνια τῆς καταρρεύσεως, τὸ 361 ἀκριβέστερα ἀνῆλθε στὴ θρόνον τῆς αὐτοκρατορίας ὁ Ἰουλιανὸς καὶ ἐπεχείρησε ἐκείνη τὴ ρωμαντικὴ καὶ ἄκαιρη (ἴσως ὅλα τὰ ρωμαντικὰ εἶναι κατὰ ἓνα ποσοστὸ καὶ ἄκαιρα...) προσπάθειά του νὰ ἀναστηλώσει τοὺς παληοὺς θεοὺς...

Ἔχει καὶ τὴν ψυχολογικὴ τῆς ἐξήγηση ἢ στάση αὐτῆ τοῦ Ἰουλιανοῦ: ὁ νέος αὐτοκράτορας εἶχε ἀνατραφεῖ βασικά στὴν ἑλληνιστικὴ ἀνατολὴ καὶ εἶχε ἐκπαιδευτεῖ στὴν Ἀθήνα. Ἔτσι εἶχε γαλουχηθεῖ μὲ τὰ νάματα τῆς ἑλληνικῆς καθαρὰ παιδείας.

Ἀπὸ μικρὸς, ζώντας στὰ ἀνάκτορα τοῦ θεοῦ τοῦ Κωνσταντίνου, εἶδε τὴ γενικὴ κατάπτωση τῶν ἠθῶν καὶ τῆς κρατικῆς μηχανῆς. Γι' αὐτὸ καὶ πίστεψε, ὅταν ἔγινε αὐτοκράτορας, ὅτι τὴ μόνη λύση στὰ κακῶς κείμενα τοῦ κράτους θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει ἡ ἐπιστροφή στὰ παλαιά. Λέγοντας δὲ τότε «παλαιά» ἐννοοῦσαν τὴν ἑλληνικὴ παιδεία ἀλλὰ, κατὰ μεγάλο μέρος, καὶ τοὺς ξεπερασμένους τότε θεοὺς τῆς εἰδωλολατρίας³⁵.

Ἔτσι πῆρε τελικὰ τὴ μεγάλη ἀπόφαση νὰ διατάξει τὴν ἐπιστροφή στὴν παλαιὰ θρησκεία. Σὰν γιὰ νὰ συμβολίσαι τὴ νέα του προσπάθεια καὶ τὴν καινούργια του πολιτικὴ, ἐζήτησε τὴν ἄμεση ἐπισκευὴ τοῦ πιὸ χαρακτηριστικοῦ ναοῦ τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς, τοῦ Παρθενῶνα. Παράλληλα, ὄρισε σὲ κάθε πόλη τῆς αὐτοκρατορίας ἡ ἀνοικοδόμησι τῶν εἰδωλολατρικῶν ναῶν νὰ προηγεῖται κάθε ἄλλου κρατικοῦ οἰκοδομήματος — γιὰτὶ οἱ παλαιοὶ ναοὶ ἐν τῷ μεταξὺ εἶχαν ἀρχίσει, ἐγκαταλελειμένοι, νὰ καταρρέουν καὶ οἱ αὐλὲς τους νὰ χορταριάζουν³⁶.

35. Πολ. Ἀθανασιάσου - Fowden., Ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ..., σελ. 61, στήλη α'

36. Ὁπ. παραπάνω σελ. 61, στήλη α'.

Ὁ κίνδυνος ἀπὸ τὴν κίνηση τοῦ Ἰουλιανοῦ ἐμφανιζόταν σοβαρότερος γιατί ὁ αὐτοκράτορας εἶχε φροντίσει τὸν νεοεθνισμό του νὰ τὸν ἐνισχύσει καὶ μὲ ἓνα κάποιο φιλοσοφικὸ ὑπόβαθρο, ἔτσι πού νὰ μπορεῖ νὰ ἱκανοποιεῖ πληρέστερα τὶς νέες καὶ πιὸ ἐξελιγμένες θρησκευτικὲς ἀπαιτήσεις τῶν τότε καιρῶν. Ἐπὶ πλέον ἐφροντίσε νὰ ἰδρυθοῦν, σὲ καίρια σημεῖα τῆς αὐτοκρατορίας, διδασκαλεῖα στὰ ὁποῖα ἔθνικοι ἱερεῖς ἀλλὰ καὶ λαϊκοὶ ἰδιαίτερα μορφωμένοι, μετέδιδαν τὶς ἑλληνικὲς ἀξίες καὶ μεριμνοῦσαν γιὰ τὴν δημιουργία ἐνὸς φιλοσοφημένου ἱερατείου, ἀνάλογου πρὸς τὸ ἱερατεῖο τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἱκανοῦ ν' ἀντιταχθεῖ σ' αὐτό³⁷.

Τοὺς κινδύνους γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία ἐπαύξησε ἓνα ἐπίσης μέτρο πού αὐτὸ καθ' αὐτὸ ἐμοιαζε συμπαθὲς καὶ ἔδινε τὴν ἐντύπωση ὅτι προερχόταν ἐξ ἀγαθῆς προαίρεσως — μέτρο ὁμῶς πού φαίνεται ὅτι ὁ Ἰουλιανὸς τὸ ἔλαβε ἀκριβῶς γιὰ νὰ δημιουργήσει καὶ νέα προβλήματα στὸν ἤδη χειμαζόμενο ἀπὸ ἐσωτερικὲς ἐριδες Χριστιανισμό. Τὸ μέτρο γιὰ τὸ ὁποῖο μιλάμε, ὑπῆρξε ἡ κήρυξη τῆς ἀνεξίθρησκείας καὶ ἡ χορήγηση ἀμνηστίας στοὺς καταδιωκωμένους γιὰ τὶς πεποιθήσεις τοὺς κληρικούς. Λίγο, δηλαδή, μετὰ τὴν ἐγκατάστασή του στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ αὐτοκράτορας ἐκάλεσε κοντὰ του ὄλους τοὺς Χριστιανούς κληρικούς, (πού οἱ περισσότεροὶ τοὺς ἐρχόντουσαν ἀπὸ τοὺς τόπους τῆς ἐξορίας τους) τοὺς ὑποσχέθηκε ὅτι πλέον οἱ χριστιανικὲς ἰδέες θὰ μπορούσαν νὰ κυκλοφοροῦν ἐλεύθερα στὸ χῶρο τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τοὺς προέτρψε νὰ ἐπιστρέψουν στὶς ἑδρες τοὺς φροντίζοντας νὰ συμφιλιωθοῦν καὶ νὰ ὁμονοήσουν — ἂν ἦταν δυνατόν! Ἐτσι στὶς ἑδρες τῶν διαφόρων ἐπαρχιῶν συναντήθηκαν δύο καὶ τρεῖς διεκδικητὲς τῆς ἴδιας ἐπισκοπῆς³⁸, γεγονός πού μὲ τὶς ἐριδες πού προκάλεσε εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴ σαφὴ μείωση τῆς ἱκανότητος τῶν Χριστιανῶν νὰ ἀντιπαραταχθοῦν στὴν εἰδωλολατρεία, τὸν παλαιὸ ἐχθρὸ πού ξαφνικά, ἐμφανιζόταν καὶ πάλι, μάλιστα τώρα ἰδιαίτερα ἰσχυρὸς ἔτσι πού ἐνισχυόταν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν αὐτοκράτορα πού εἶχε λάβει τὰ παραπάνω μέτρα γιατί «γνώριζε ἀπὸ προσωπικὴ πείρα ὅτι κανένα θηρίο δὲν εἶναι τόσο ὀλέθριο... ὅσο οἱ περισσότεροὶ χριστιανοὶ γιὰ τοὺς ὁμοθρήσκους τους»³⁹.

Ὁ Ἰουλιανὸς γιὰ νὰ πλήξει περισσότερο τοὺς χριστιανούς προχώρησε καὶ στὴ λήψη μέτρων πρὸς ἐνίσχυση τῶν Ἑβραίων. Μετὰ τὴ σταύρωση τοῦ Ἰησοῦ τὸ Ἰουδαϊκὸ ἔθνος εἶχε διαλυθεῖ καὶ αὐτὸς ὁ ναὸς τοῦ Σολομῶντος εἶχε καταστραφεῖ ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους τὸ 70 μ.Χ.

Οἱ χριστιανοὶ ἔσπευσαν νὰ ἀποδόσουν ὄλες αὐτὲς τὶς καταστροφὲς στὸ ὅτι τὸ ἔθνος τῶν Ἰουδαίων ὑπῆρξε ἔθνος θεοκτόνο. Ἀντίθετα ὁ Ἰουλιανός, βοηθώντας τοὺς Ἑβραίους, προσπαθοῦσε νὰ ἀποδείξει ὅτι καμμιά θεία νέμεση δὲν

37. Πολ. Ἀθανασιάδου - Fowden, Ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ..., σελ. 61, στήλ. α'

38. Ὅπου παραπάνω, σελ. 61.

39. Ὅπου παραπάνω σελ. 61. Ὅπως ἔγραφε καὶ ὁ παλαιὸς καθηγητὴς Γρ. Παπαμιχαήλ. Οἱ τρεῖς..., σελ. 31: «ἐκ τῆς ἐπανόδου τῶν ἐξορίστων ἐπισκόπων πάθη παλαιὰ ἀνεφλέγησαν, ἐριδες καὶ ἀνεγκλήσεις ἀνερριπίσθησαν, ταραχὸς καὶ σύγχυσις ἐπῆλθεν ἐν ὄλω τῷ κράτει, πόλεις κατὰ πόλεων ἐξηγέρθησαν, γενικὴ πυρκαϊὰ ἐξαπελύθη καὶ ἀναβρασμὸς καὶ ἐμφύλιοι πόλεμοι εἰς πάσας τὰς τάξεις τῆς κοινωνίας».

τους καταδίωκε αλλά μόνη αίτια τῶν δεινῶν τους ἦσαν οἱ συνηθισμένες μεταβολές τῶν βουλῶν τῆς ἱστορίας.

Ἦθελε, ἐπίσης, νὰ ἀποδείξει τὸ πόσο λίγο προφητικοί, καὶ ὄχι ἀντάξιοι Θεοῦ, ὑπῆρξαν οἱ λόγοι τοῦ Ἰησοῦ⁴⁰ γιὰ τὴν ὀριστικὴ καταστροφὴ τῆς Ἰερουσαλήμ. Ἔσπευσε νὰ δώσει ἐντολές στὸ συνεργάτη του Ἀλύπιο νὰ μεριμνήσει γιὰ τὴν ταχύτερη ἀνοικοδόμησι τοῦ ναοῦ τοῦ Σολομῶντα ποῦ ἐπὶ αἰῶνες τώρα κοιτόταν σὲ ἐρείπια. Ἡ βοήθεια αὐτὴ πρὸς τοὺς θρησκευόμενους Ἑβραίους ἐντασσόταν, ἐπίσης, μέσα στὰ πλαίσια τῆς γενικότερης προσπάθειας τοῦ Ἰουλιανοῦ γιὰ μιὰ ὅσο τὸ δυνατόν πιὸ πλήρη ἐπιστροφή στὰ πάτρια καὶ εἰδικότερα στὶς παραδεγεγμένες θρησκείες^{41,42}.

Ὁ Γρηγόριος ἀγωνίστηκε γενναῖα κατὰ τῶν κυμάτων τοῦ ἐθνισμοῦ ποῦ ἐξαπελύθησαν ἀπὸ τὸ αὐτοκρατορικὸ παλάτι τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Στὸν Ε' λόγο του (ΚΘ' κεφ.)⁴³ περιγράφει μὲ ρεαλισμὸ ποῦ ἐντυπωσιάζει τὴν τότε ἐξόρμησι τοῦ ὄχλου τῶν ἐθνικῶν ποῦ βέβαια δὲν ἐκινούνταν τόσο ἀπὸ πίστη πρὸς τὰ εἰδῶλα, ποῦ τώρα πιά δὲν εἶχαν τὴν παλιὰ τους αἴγλη, ὅσο ἀπὸ διάθεσι πλουτισμοῦ καὶ καταστροφῆς — μιὰ μανία καταστροφῆς καταλαμβάνει κάποτε τοὺς ὄχλους ὄλων τῶν ἐποχῶν: «Ἐμίανον αἵματι μιαρῶ τὰ τῆς καθαρότητος καὶ ἀναιμάκτου θυσίας ἐπόνυμα θυσιαστήρια, βωμοὶς ἀθέοις τὰ ἄβαστα κατήσχυον, ἐσύλουν καὶ ἐβεβήλουν τὰ ἀνάθημα, πλεονεξίαν ἀσεβεία μίζαντες, καθύβριζον πολιάν ἱερέων, σεμνότητα διακόνων, αἰδῶ παρθένων, σπλάχνα ἀγίων ἀνατμηθέντων... προσῆγον πῦρ μαρτύρων μνήμασι..., πυρὶ κατηνάλισκον ἄγια λείψανα, ὅστοις ἀτιμοτάτοις συνατιμάσαντες».

Ὁ παλαιὸς καθηγητὴς Γρ. Παπαμιχαήλ⁴⁴ προσθέτει καὶ ἄλλες ἀνατριχιαστικὲς κυριολεκτικὰ πληροφορίες γιὰ τὶς ἐπιθέσεις αὐτὲς τῶν ἐθνικῶν ὄχλων κατὰ τῶν Χριστιανῶν καὶ τὴν καταστροφικὴ μανία τους: «... ὁ φανατισμὸς ἐξήχθη εἰς τὸ κατακόρυφον... Πλεῖστοι χριστιανοὶ ἐμαρτύρησαν, θύματα γενόμενοι τῆς λύσεως τῶν ἐθνικῶν. Ἐν Ἀντιοχείᾳ ὁ πρεσβύτερος Θεόδωρος ὑποβληθεὶς εἰς δεινὰς βασάνους ἐθανατώθη. Ἐν Γάζῃ ὁ ὄχλος ἐπιτεθεὶς κατὰ τῶν ἀδελφῶν Εὐσεβίου, Νεσταβοῦ καὶ Ζήνωνος καὶ ὑποβαλὼν αὐτοὺς εἰς ἀμύθητα βασανιστήρια ἐπὶ τῇ προφάσει ὅτι ἐξύβρισαν τὸν ἑλληνισμόν, καί, τέλος, διασπαράξαντες ἔκαυσαν αὐτοὺς καὶ τὰ περιληφθέντα, ὅσα μὴ τὸ πῦρ ἔδαπά-

40. Βλ. καὶ Εὐαγγέλιον κατὰ Ματθαῖον, κεφ. ΚΔ, παρ. 2.

41. Πολ. Ἀθανασιάδου-Fowden, Ἀπὸ τῆ ρωμαϊκῆ..., σελ. 61, στήλη β.

42. Στὰ γεγονότα τῆς ὑποστηρίξεως ἐκ μέρους τοῦ Ἰουλιανοῦ τῶν Ἑβραίων ἀναφέρεται διεξοδικῶς ὁ δευτέρος στηλιτευτικὸς λόγος «Κατὰ Ἰουλιανοῦ βασιλέως» τοῦ Γρηγορίου: Ὁ Ἰουλιανός, τέλος, ἔστρεψεν ἐναντίον μας, δηλαδὴ τῶν Χριστιανῶν, καὶ τὴν φυλὴν τῶν Ἰουδαίων, ἀφοῦ ἔλαβε συνεργόν εἰς τὸ τέχνασμά του καὶ τὴν ἐλαφρότητά των καὶ τὸ παλαιὸν μῖσος των ἐναντίον μας, ποῦ κρυφοκαίει ἐντός των. Θεωρῶν, δὴθεν, ὡς προφητικὰ μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ, ποῦ ἐγράφοντο εἰς τὰ ἰδιαίτερά των καὶ ἀπόκρυφα βιβλία καὶ σύμφωνα μὲ τὰ ὅποια ἦτο καθωρισμένον τώρα (εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰουλιανοῦ) νὰ ἐπανεέλθουν εἰς τὴν Παλαιστίνην καὶ νὰ ἀνοικοδομήσουν τὸν ναὸν τοῦ Σολομῶντος καὶ νὰ ἀνανεώσουν τὴν ἰσχύν τῶν πατρίων των ἔκρυπτε ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς σκοποὺς του καὶ τοὺς ὑπεκρίνετο φιλικὴν διάθεσιν. (Περιοδικὸ «Σωτήρ» τεύχος 855 τῆς 31.1.1979).

43. Migne. P. Gr 35, 701 (βλ. Γρ. Παπαμιχαήλ, Οἱ τρεῖς Ἱεράρχαι..., σελ. 31).

44. Γρ. Παπαμιχαήλ, Οἱ τρεῖς Ἱεράρχαι..., σελ. 31-32.

νησε, τοῖς ἐρριμένους αὐτόθι καμήλων τε καὶ ὄνων ὀστέοις ἀνέμιξαν, ὥστε μὴ ραδίαν αὐτῶν εἶναι τὴν εὐρεσιν, — ἀφηγεῖται ὁ Σωζόμενος. Ἐν Ἡλιουπόλει τῇ πρὸς Λιβάνῳ οἱ ἔθνικοι (κατὰ τὸν Σωζόμενον πάντοτε) παρθένους ἱεράς ἀήθεις ὀράσθαι παρὰ πλῆθους, δημοσίᾳ γυμνάς ἐσθῆτος ἱστασθαι εἰς κοινὸν τῶν βουλομένων θέατρον τε καὶ ὕβριν (...) τὸ τελευταῖον ἀπέκειρον αὐτάς καὶ διχῆ ἀνατεμόντες ἐπὶ τὴν βρῶσιν τῶν ἐγκάτων προσεκαλοῦντο τοὺς χοίρους, συνήθει τούτοις τροφῆ ἐπιπολῆς τὰ σπλάχνα καλύψαντες, ὥστε μὴ ραδίως τοὺς σῦς διακρίνειν, ἀλλ' ἐξ ἀνάγκης τῆς συνήθους τροφῆς ὀρεγομένους καὶ τὰ ἀνδρόμεα κρέα σπαράττειν».

Εὐτυχῶς γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία, ὁ Ἰουλιανὸς δὲν ἔμεινε ἐπὶ πολὺ στὸ θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀναγορεύτηκε αὐτοκράτορας τὸν Δεκέμβριο τοῦ 361 καὶ σκοτώθηκε στὴ μάχη τῆς Μαρώνσα κοντὰ στὸν ποταμὸ Τίγρη, τὸ καλοκαίρι τοῦ 363. Ἔτσι οἱ «Ἰουλιανοὶ λύκοι», κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Γρηγορίου, ἔπαψαν πιά νὰ ἀπειλοῦν τὴν Ὁρθοδοξία⁴⁵.

Σάσιμα

Στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ μὴν ἀναφερθεῖ στὸ ἐπεισόδιο, ἃς τὸ χαρακτηρίσουμε ἔτσι, τῶν Σ α σ ῖ μ ω ν, στὰ σχετικὰ δηλαδὴ μὲ τὴν ἐκλογή τοῦ Γρηγορίου ὡς ἐπισκόπου στὰ Σάσιμα, κάτι ποὺ πλήγωσε ἰδιαίτερα τὸν ἄγιο πατέρα — τὸν εὐαίσθητο Γρηγόριο.

Θὰ τὰ διηγηθοῦμε κάπως λεπτομερῶς αὐτὰ γιὰτὶ μᾶς δίνουν τὸ μέτρο, ἐκτὸς τῆς νοοτροπίας καὶ τοῦ χαρακτήρα τοῦ Γρηγορίου, καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων τῆς ἐποχῆς του. Ἄλλωστε τὰ σχετικὰ μὲ τὰ Σάσιμα εἶναι μᾶλλον ἄγνωστα στοὺς περισσοτέρους.

Ὁ Βασίλειος, δηλαδὴ, ἐπίσκοπος ἤδη τῆς πρωτεύουσας τῆς Καππαδοκίας, θέλοντας νὰ ἱκανοποιήσῃ τὶς δίκαιες, ἄλλωστε, φιλοδοξίες τοῦ Γρηγορίου καὶ κατὰ ἓνα τρόπο νὰ βοηθήσῃ τὸ φίλο τῆς νεότητάς του, σὲ μιά πρώτη φάση τὸν κάλεσε κοντὰ του, στὴν Καισάρεια γιὰ νὰ τοῦ ἀναθέσῃ ἔργο ὑπεύθυνου. Ὅμως ὁ Γρηγόριος ἀνεξάρτητος καὶ κάπως, ὅπως εἶπαμε, φύση ἀπόκοσμη δὲν ἀποφάσισε νὰ πάει. Ὁ Βασίλειος δυσαρεστήθηκε, βέβαια, ἀλλὰ χαριζόμενος στὴ παληὰ τους φιλία ἔσπευσε νὰ βρεῖ μιὰν ἄλλη λύση. Ὅμως οὔτε αὐτὴ τὴ φορὰ δὲν ὑπολόγισε καλὰ ὁ Βασίλειος. Λησιμόνησε καὶ πάλι τὴν εὐαίσθη-

45. Στὸν ἀγῶνα του κατὰ τῶν μεταρρυθμιστικῶν προσπαθειῶν τοῦ Ἰουλιανοῦ ὁ Γρηγόριος βοηθήθηκε πολὺ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στὴν Ἀνατολή (τῇ Μ. Ἀσίᾳ κυρίως) καὶ τὸ δέλτα τοῦ Νείλου ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἦταν εὐρύτατα διαδομένη ἔτσι ποὺ νὰ μὴν ὑπάρχει πιά θέση γιὰ τὴν παληὰ θρησκεία τῶν Ὀλυμπίων... Οἱ ψυχῆς τῶν ἀνθρώπων ζητοῦσαν τὴν περίοδο ἐκείνη κατὰ καινούργιο, ποὺ νὰ εἶναι πιὸ κοντὰ τους κι αὐτὸ τοὺς τὸ ἔδινε μόνο ἡ νέα θρησκεία. Ἡ ἀνθρωπότητα δὲν ἤθελε πιά τοὺς παλῆους θεοὺς. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ Ἰουλιανοῦ ἠ-ἀνθρωπότητα δὲν ἔχει ἄντιληφθεῖ τὴν πραγματικότητα καὶ τὴν κοσμογονικὴ ἀλλαγὴ ποὺ ὁ χριστιανισμὸς εἶχε ἤδη φέρει στὴν αὐτοκρατορία... Μετὰ τὸ θάνατό του καὶ πάλι σκιά θανάτου πῆρε νὰ σκεπάζει τοὺς παλῆους θεοὺς. Χόρτα ἄρχισαν νὰ φυτρῶνουν καὶ νὰ πνίγουν τὰ βῆθρα τῶν ἀγαλμάτων καὶ νὰ καταπίνουν τὰ θεμέλια τῶν ἔθνικῶν ναῶν μὲ τὰ ξεθωριασμένα εἰδωλά τους. Πρβλ. καὶ Ἰω. Τσάτσου, Ἀθῆνας, σελ. 52.

σία του Γρηγορίου, μιάν ευαισθησία ήδη τραυματισμένη από το γεγονός δι-
δοντας βοηθός επισκόπου ήταν κατ' ουσίαν ύφιστάμενος του Βασιλείου, αυτού
πού μαζί του κάποτε μιλούσε σάν ίσος.

Λίγο αργότερα ο Βασίλειος είχε μιάν άλλη ιδέα: προσπάθησε να προωθή-
σει το φίλο του στο αξίωμα του επισκόπου⁴⁶. Μή έχοντας, όμως, άλλη επι-
σκοπή να προσφέρει στο Γρηγόριο, δημιούργησε ειδικά γι' αυτόν, στις παρυ-
φές της περιοχής που ήταν υπό την δικαιοδοσία του — του Βασιλείου τη δι-
καιοδοσία — μιά καινούργια, μικρής βέβαια εκτάσεως, επισκοπή που για έδρα
της όρίστηκε μιά ακόμα πιό μικρή κωμόπολη : τὰ Σάσιμα. Κατόπιν τὸν ἐκά-
λεσε νὰ τὸν χειροτονήσει ἐπίσκοπο Σασίμων.

Αὐτὴ ἡ ἐκλογή του ὡς ἐπίσκοπου Σασίμων, τὸ κατὰ βάση εὐχάριστο αὐτὸ
γεγονός, ἐταλαιπώρησε, ὅσο δὲν θὰ τὸ περίμενε κανεὶς τὸ Γρηγόριο. Πῆγε
στὰ Σάσιμα, τὰ βρῆκε ἄθλια — ἄλλωστε, εἴπαμε, ἦσαν μικρά — καὶ ἔσπευσε νὰ
ξαναφύγει ἀπ' αὐτά⁴⁷. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ποτέ του δὲν εἶχε ἐπιδώξει νὰ γίνει

46. Ὅρισμένοι δὲν μπόρεσαν νὰ ἀντιληφθοῦν τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ τοῦ Βασιλείου γιὰ τὸ
Γρηγόριο καὶ τὸ εἶδαν σάν συμφέρον. Βοηθώντας, ἔγραψε ὁ C a m p r e n h a u s e n (Gregor....
σελ. 106), τὸν Γρηγόριο ἐνισχυόταν ἔμμεσα καὶ ὁ ἴδιος. Δημιουργοῦσε μιὰ νέα ἐπισκοπή πού
κατ' ἓνα τρόπο θὰ ἦταν καὶ δική του. Γιατὶ ὑπελόγιζε πὼς ὁ φίλος του νέος ἐπίσκοπος Γρηγό-
ριος θὰ ψήφιζε πάντοτε στὶς ἐκκλησιαστικὲς συνελεύσεις τῆς ἐπαρχίας ὑπὲρ τοῦ Βασιλείου, πού
μετὰ μιὰ τελευταία θρησκευτικὴ διαίρεση τοῦ χώρου τῆς Καππαδοκίας εἶχε δεῖ τὴ θέση του νὰ
ἐξασθενίζει.

47. Πάντως τὸ πόσο μεγάλο ὑπῆρξε τὸ παράπονο τῆς ἁγίας ἐκείνης ἀλλὰ καὶ ἰδιόμορφης
ψυχῆς (μὲ τὴν «εἰρασμία ἀστάθεια» κατὰ τὸν παλαιὸ Π a π a ρ ρ η γ ὀ π ο υ λ ο , Ἱστορία Ἑλλη-
νικοῦ Ἔθνους, ἔκδοση 1932, τόμ. Β' σελ. 184) τὸ ἀντιλαμβάνεται κανεὶς καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός δι-
τι δταν, μετὰ ἀπὸ χρόνια, τὸν ἐκάλεσαν, δταν ἀπεβίωσε ὁ Βασίλειος, νὰ ἐκφωνήσει τὸν σχετι-
κὸν ἐπιμνημόσυνο λόγο καὶ πάλι δὲν ἐλησμόνησε, μέσα στὰ πολλὰ ἐγκωμιαστικὰ καὶ ἀναμφι-
βόλος εἰλικρινῆ πού εἶπε γιὰ τὸ φίλο πού εἶχε μεταστῆ, νὰ ἀναφερθεῖ, βέβαια μὲ τὸ συνηθισμέ-
νο του σεμνὸ καὶ συγκρατημένο τρόπο, στὸ παλαιὸ του παράπονο, γιὰ κείνη τὴν ταπεινωτικὴ,
ὅπως τὴν εἶχε θεωρήσει, ἐκλογή: Φοβοῦμαι (ἔλεγε στὸ λόγο του), μήπως σ' αὐτὴ τὴ διευθέτηση
τῶν ζητημάτων τῆς ἐπισκοπῆς, ἐχρησιμοποιήθηκα κι' ἐγὼ ὡς πάρεργον (ὄργανον). Δὲν ξέρω τί
πρέπει νὰ πῶ γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα καὶ πὼς πρέπει νὰ τὸ χαρακτηρίσω εὐστοχα». Καὶ πιό κάτω:
«Ἐνὸ θαυμάζω ὅσο γίνεται ὅλα τὰ ἄλλα ἔργα τοῦ Βασιλείου, αὐτὴν τὴν πράξη του δὲν μπορῶ
νὰ ἐπαινέσω. Δὲν μπορῶ νὰ κρῦψω τὴ λύπη πού ἐδοκίμασα — ὅλοι τὴ γνωρίζουν. Πὼς νὰ ἀπο-
σιωπήσω αὐτὴν τὴν παράδοση ἐνέργεια πού σκέφτηκε νὰ κάμει γιὰ μένα, τὴν παραβίαση τῆς
φιλίας, τὴ λύπη πού ὁ χρόνος δὲν μπόρεσε νὰ ἐξαλείψει». Πιό κάτω, στὸν ἴδιο λόγο του, προ-
σπαθεῖ, βέβαια, νὰ δικαιολογήσει τὸ φίλο του ἀλλὰ ἡ δικαιολογία πού ἐπιχειρεῖ νὰ δώσει μοιά-
ζει πολὺ περιπελεγμένη καὶ κάθε ἄλλο παρά ἐμφανίζει τὴν ἀπλότητα πού θὰ περίμενε κανεὶς
ἀπὸ τὸν ἄδολο Γρηγόριο. Ἐξακολουθεῖ, δηλαδή, καὶ στὴν προσπάθειά του νὰ δικαιολογήσει
τὴν ἐκλογή ἐκείνη ὡς ἐπίσκοπου Σασίμων, νὰ τὴν προβάλλει καὶ πάλι σάν μιὰ ὄρθι, μόνο πού
χαριζόμενος στὴ μνήμη τοῦ φίλου του πού εἶχε μεταστῆ, ἐπιχειρεῖ τὴν ἐνέργεια τοῦ Βασιλείου
νὰ τὴν ἀποδόσει σὲ θεία βούληση: Ἐκτός ἂν παραδεχθεῖ κανεὶς, προσέθετε, καθὼς καὶ ἐγὼ τὸ
παραδέχομαι, διὸ ὁ Βασίλειος σκεπτόταν πάντα, ὄχι ὅσα ἐπιθυμῆ ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ τὰ ὑψηλό-
τερα καὶ διὸ εἶχε μεταφερθεῖ στὸν οὐρανὸ πρὶν ἀκόμα πεθάνει. Κι ἔτσι διὸ ἔκανε τὸ ἔκανε κατ'
ἐμπνευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Καὶ στὸ ζήτημα, λοιπὸν, αὐτὸ, ἂν καὶ ἤξερε (ὁ Βασίλειος) νὰ
σέβεται τίς ὑποχρεώσεις πού ἐπιβάλλει ἡ φιλία, τίς ὑποχρεώσεις αὐτὲς τίς περιφρονοῦσε ἐκεῖ
μόνον, ὅπου ἔπρεπε νὰ προτιμηθεῖ ὁ Θεός, καὶ ὅπου ἔπρεπε νὰ παραμεριστοῦν αὐτὰ τὰ πρό-
σκαιρα πού βλέπουμε γιὰ χάρη ἐκείνων πού προσδοκοῦμε ὡς ἀποτελέσματα τῶν πράξεών μας
(Μετάφραση Μιχ. Στασινοπούλου, Μορφές..., σελ. 134).

μέ κάθε τρόπο και μέ κάθε μέσο επίσκοπος ώστε και μ' αυτήν ακόμα τή θλιβε-
ρή, όπως τουλάχιστο τήν έθεώρησε, επισκοπή νά είναι ικανοποιημένος.

Ήταν άραγε τόσο άθλια τά Σάσιμα όσο τά είδε ή, μήν τό λησμονούμε, ποιητική φύση τού Γρηγόριου; Ποιός ξέρει... Σ' ένα του πάντως ποίημα πού έφτασε ως έμάς, ό Άγιος πατέρας, μέσα στην άγανάκτησή του εμφανίζει τή μικρή κωμόπολη περίπου σάν τόν προθάλαμο τής κολάσεως! Είναι γιομάτη θορύβους, γράφει, θρήνους, στεναγμούς, πράκτορες σκοτεινών δυνάμεων(!) και γιά κατοίκους έχει πλανώμενους μόνο ταξιδιώτες και ξένους⁴⁸.

»Σταθμός τις έστιν έν μέση λεωφόρω,

»τής Καππαδοκῶν, ός σχίζετο εις τρισήν όδόν

»άνυδρος, άχλους (: χωρίς πράσινη χλόη), ούδ' δλωσ έλεύθερος,

»δεινώς άπευκτόν (: πού πρέπει κανείς νά τó άποφεύγει) και στενόν κωμόδριον
(: μικρότατη κωμόπολη).

»Κόνις τά πάντα, και ψόφοι (: υπόκωφοι θόρυβοι)

»θρήνοι, στεναγμοί, πράκτορες, στέβλαι, πέδαι (: πού είναι γιομάτη μέ μέσα βασανιστηρίων και τά παρόμοια)

»λαός δ' όσοι ξένοι και πλανώμενοι.

»Αύτη Σασίμων τών έμών Έκκλησία! (τελειώνει ειρωνευόμενος κάπως τόν έαυτό του μέ αυτό τó «έμών» : κι αυτή είναι ή εκκλησία τών δικών μου Σασίμων!).

»Ανθίμος

Σάν νά μήν έφταναν αυτά είχαν γεννηθεί και κάποιες άλλες δυσχέρειες γύρω από τά Σάσιμα, πού ατζιναν τήν ταραχή τού Γρηγόριου. Ύπήρχαν δηλαδή όρισμένοι πού άμφισβητούσαν και αυτήν ακόμα τήν έγκυρότητα τής ίδρύσεως τής έν λόγω επίσκοπής.

Πιο συγκεκριμένα ό έκ Τυάνων Άνθίμος (έπίσκοπος γειτονικής επίσκοπής) ισχυριζόταν ότι ή περιοχή στην όποια ό Βασίλειος έδημιούργησε γιά τó φίλο του τήν επίσκοπή τών Σασίμων, άνήκε στη δική του δικαιοδοσία, και έπομένως ή ίδρυση τής επίσκοπής τών Σασίμων ήταν άκυρη. Έτσι, κατά συνέπεια, άκυρη ήταν και ή όνομασία τού Γρηγόριου σάν επίσκόπου Σασίμων!

Ό Γρηγόριος δέν ήταν ό άνθρωπος πού θά μπορούσε νά άναμειχθεί στόν άγώνα μεταξύ Βασιλείου και Άνθίμου γιά νά υπερασπίσει τήν άνεξαρτησία τής επίσκοπής του και, έμμέσως, τήν έγκυρότητα τής χειροτονίας του. Προτίμησε νά ακολουθήσει ένα δρόμο πολύ πιο οικείο σ' αυτόν. Χωρίς νά ιερουργεί ούτε μιá μέρα στά Σάσιμα (γιατί τó θεωρούσε τó λιγότερο άπρεπο νά ιερουργεί σάν επίσκοπος όταν τού άμφισβητούσαν, έστω και άν μόνον ό Άνθίμος και οι περι αυτόν, τó δικαίωμα τού νά είναι επίσκοπος) μέ «ψυχήν κατόδυνον», όπως έγραφε και ό ίδιος, άναζήτησε τή γαλήνη στην έρημιά κάποιου γειτονικού βουνοϋ. Έτσι όπως πάντα στις δύσκολες στιγμές τής ζωής⁴⁹.

48. Πρβλ. Μιχ. Στασινόπουλου, Μορφές..., σελ. 133.

49. Πάλιν φυγάς...και δρομεύς εις όρος, κλέπτω φίλην δίαιταν, έντροφημ' έμόν... (Άπό Παν. Χρήστου, Ή έν τή τελευταία..., σελ. 17).

Ὁ Βασίλειος σάν ἱερατικός προϊστάμενός του τὸν ἐπέπληξε γι' αὐτὴν τὴν λιποταξία του καὶ τὸν ἐκάλεσε νὰ ἐπιστρέψει στὰ καθήκοντά του. Ὁ Γρηγόριος ἀπάντησε, μὲ τὸ θάρρος τῆς παληᾶς φιλίας, κάπως ἐξοργισμένος. Ἀπὸ τὴν ἀπαντητικὴ ἀναφορά του ἀντιγράψουμε τὸ τελευταῖο τμῆμα τῆς, πού περιλαμβάνει καὶ τὴν οὐσία τῶν σκέψεών του γιὰ τὸ νόημα τοῦ μοναχισμοῦ: «Τὶ μὲ κατηγορεῖς ὅτι εἶμαι ἀργός καὶ ὅτι δὲν ἐνεργῶ μὲ δραστηριότητα ἐπισκόπου! Τὶ θέλεις; Νὰ μὲ δῆς νὰ ἀνακατεῦομαι στὶς διαμάχες; Ὅχι! Γιὰ μένα ἡ σπουδαιότερη δρᾶση εἶναι τὸ νὰ μένω ἀργός!»⁵⁰.

Βέβαια τὰ πράγματα λίγο μετὰ διευθετήθηκαν. Ὁ Βασίλειος διπλωματικότητας καὶ ἰκανότητας στὴ διοίκηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων κατόρθωσε νὰ συμβιβαστεῖ μὲ τὸν Ἄνθιμο πού παρεχώρησε στὸ Βασίλειο (καὶ ἐπομένως κατ' ἐπέκταση στὸν Γρηγόριο) τὴν περιοχὴ τῶν Σασιμῶν. Ὅμως ὁ Γρηγόριος δὲν δέχτηκε πιά νὰ γυρίσει σὲ μιὰν ἐπισκοπὴ πού γι' αὐτὸν εἶχε συνδεθεῖ μὲ τόσες ὀδυνηρὲς ἐμπειρίες. Προτίμησε νὰ παραμείνει κοντὰ στὸν ὑπεργίρο πιά πατέρα του γιὰ νὰ τὸν συντρέχει.

Ἄλλωστε αὐτὴ ἡ συγκινητικὴ συνεργασία πατέρα καὶ γιοῦ δὲν ἔμελλε νὰ διαρκέσει πολὺ: μετὰ δύο ἔτη, τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 374, ὁ ἐπίσκοπος πατέρας του, κοντὰ πιά ἑκατὸ ἔτων, ἄφησε τὰ ἐγκόσμια.

Ἀπὸ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ οἱ θάνατοι ἄρχισαν νὰ κυκλώνουν τὸν Γρηγόριο, αὐτὸν πού ἤξερε τόσο πολὺ νὰ προσκολλᾶται στοὺς δικούς του καὶ στοὺς φίλους του... Ἐγραφε σὲ κάποιους του στίχους:

»Κι ἀλοίμονο ποιὸς πόνος ἔμεινε στὴν ψυχὴ μου καὶ ποιὰ ἀνέλπιστη θλίψη!
 »Γι' αὐτὸ καὶ κλαίω. Τὸ αὐριανὸ δὲν τὸ γνωρίζω φανερά.
 »Δὲν ξέρω ἂν ὁ θεὸς θὰ μὲ φέρει πίσω στὶς πρῶτες μου συνήθειες,
 »... (ἐλευθερώνοντάς με) ἀπὸ τίς θλίψεις καὶ (τινάζοντας) ἀπὸ πάνω μου δλα
 τὰ βάρη

»ἢ (μῆπως) μὲ συνθλίψη ἀνάμεσα στοὺς (πόνους)
 »Πρὶν δῶ αἰθρία καὶ πρὶν ἀποθέσω στὶς πληγὲς φάρμακα
 »ὁ δυστυχημένος, πού λαχταράω φῶς μέσα στὴν ἔσχατη νύχτα...
 »... Ἡ κεφαλὴ μου εἶναι κι' ὄλας λευκὴ κι οἱ κλειδώσεις τοῦ κορμιοῦ μου (πονεμένες)

»ἢ ζωὴ μου ἔχει κλίνει στὸ γεμάτο (θλίψη) ἐσπέρας»⁵¹

Δὲν ἄργησε νὰ συνοδεύσει, ὅσο ἀκόμα ἦταν στὴ Ναζιανζό, καὶ τὴ μητέρα του στὸ κοιμητήριό τῆς πόλης. Ὑστερα κι ἀπ' αὐτὸ ὁ Γρηγόριος ἀπελπισμένος, ἄρρωστος (πάντοτε ὑπέφερε ἀπὸ κάποια ἀσθένεια...) ἔφυγε (παρὰ τίς θερμὲς παρακλήσεις τοῦ ποιμνίου του πού ἔφθασε, γιὰ νὰ τὸν δελεάσει, νὰ τοῦ προσφέρει καὶ αὐτὴ τὴν ἐπισκοπὴ τῆς Ναζιανζοῦ...) πρὸς τὰ νοτιοανατολικά τῆς Μ. Ἀσίας, στὴ Μονὴ τῆς Ἁγίας Θεέκλας. Ἐκεῖ, μακριὰ ἀπὸ τὴν κακοφωνία τῶν πόλεων, ἔλπιζε πιά, νὰ βρεῖ ὀριστικὰ τὴ γαλήνη πού σ' ὄλη του τὴ μέχρι τότε ζωὴ του εἶχε, μάταια ὁμως, ἀποζητήσει.

50. Ἐμοὶ δὲ μεγίστη πρᾶξις ἐστὶν ἡ ἀπραξία

51. Μετάφραση πατρὸς Νικολοδήμου, Ἡ ἱκεσία..., σελ.131 (μὲ μερικὲς μικρὲς προσθηκὲς τοῦ γράφοντα).

Ἅγια Θέκλα

Ὅμως ἡ γαλήνη ἦταν ἓνα γαλάζιο πουλί πού πάντοτε πετοῦσε μακριά ἀπό τόν Γρηγόριο — πού πετάει μακριά ἀπ' ὄλους μας... Ἀκόμα καί ἐκεῖ στό μακρινό ἔρημητήριό του, στή Μονή τῆς Ἁγίας Θέκλας ἤρθε νά τόν βρεῖ ἡ δυσάρεστη εἰδηση τοῦ θανάτου τοῦ πολυαγαπητοῦ φίλου του Βασιλείου πού ἀπεδήμησε σέ ἡλικία μόνο 49 ἐτῶν, τήν 1η Ἰανουαρίου 379⁵². Αἰσθάνθηκε τότε πλήρως ἐγκαταλελειμένος — λίγο πρὶν εἶχε πεθάνει καί ὁ ἀδελφός του Καισάρειος...⁵³ Ἐγραφε ἀπελπισμένος σ' ἓνα φίλο του, τόν Εὐδόξιο:

«Ἐρωτᾷς πῶς τὰ ἡμέτερα. Καί λίαν πικρῶς. Βασίλειον οὐκ ἔχω, Καισάρειον οὐκ ἔχω, τόν πνευματικόν ἀδελφόν καί τόν σωματικόν. Ὁ πατήρ μου καί ἡ μήτηρ μου ἐγκατέλειπόν με... Τά τοῦ σώματος πονηρῶς ἔχει, τὸ γῆρας ὑπέρκεφαλῆς, φροντίδων ἐπιπλοκαί, τὰ τῶν φίλων ἄπιστα, τὰ τῆς Ἐκκλησίας ἀποικεφαλῆς, ἔρρει (:προχωροῦν πρὸς τήν καταστροφή) τὰ καλά, γυμνά τὰ κακά, ὁ πλοῦς ἐν νυκτί, πυρσός οὐδαμοῦ, Χριστός καθεύδει. Τί χρή παθεῖν; Μία μοι τῶν κακῶν λύσις, ὁ θάνατος. Καί τὰ ἐκεῖθεν μοι φοβερὰ, τοῖς ἐντεύθεν τεκμαιρομένῳ⁵⁴⁻⁵⁵.

52. Σχεδόν τὸ ἴδιο γρήγορα θά δοῦμε νά πεθαίνει καί ὁ Γρηγόριος. Ἦταν αὐστηρά τὰ χρόνια ἐκεῖνα τὰ τυπικά τῆς Ὁρθοδοξίας καί ἐτηροῦνταν κατὰ γράμμα... Ὁ βίος πού διῆγαν οἱ ἱεράρχες ἐκεῖνοι δταν ἀποσύρονταν σέ μοναστήρια ἢ σέ σπήλαια γιά νά μονάσουν ἦταν σκληρότατος. Ὅταν ἐξ ἄλλου διαβάσουμε ὅτι λ.χ. ὁ Μέγας Βασίλειος περιηγήθηκε τήν Αἴγυπτο, τήν Παλαιστίνη καί τήν Μεσοποταμία γιά νά καταλήξει τελικά στόν Πόντο γιά νά μονάσει, δέν πρέπει νά ἀποφεύγουμε νά φανταζόμαστε τίς κακουχίες πού συνελάγονταν αὐτά τὰ μακρινά ταξίδια μέσα ἀπό ἀφιλόξενες περιοχές, οὔτε τίς στερήσεις πού ὑφίσταντο οἱ εὐσεβεῖς ἐκεῖνοι ταξιδιώτες καί τοὺς κινδύνους. Πολλές φορές οἱ πρῶτοι αὐτοὶ μοναχοὶ ζοῦσαν τελείως πρωτόγονα στίς ἐρημίες πού διάλεγαν γιά τόπους προσευχῆς καί ἀφιερώσεώς τους στό Θεό. Στίς φυσικές αὐτές κακουχίες ἐρχόντουσαν νά προστεθοῦν καί οἱ ψυχικές ἀναστατώσεις πού προκαλοῦσαν οἱ ἀέναντες θρησκευτικές διαμάχες, οἱ διαβολές πού προέρχονταν ἀπ' ὀποιοδήποτε εἶχε ἀντίθετες ἀπόψεις καί τὰ παρόμοια. Ὅλα αὐτά τοὺς ἐφθειραν καί τοὺς καταπονοῦσαν. Δέν πρέπει, λοιπόν, νά ἐκπλήσσουν οἱ πρόωρες αὐτές ἐκδημίες τους.

53. Πέθανε κι αὐτὸς νέος (εἶχε γεννηθεῖ μετὰ τὸ Γρηγόριο καί ἀπεβίωσε δέκα περίπου χρόνια πρὶν ἀπ' αὐτόν)· νεότατη εἶχε πεθάνει καί ἡ ἀδελφή του Γοργονία, δπως, πρὶν κἀν φτάσει τὰ πενήντα, πέθανε καί ὁ Βασίλειος. Ὁ ἴδιος ὁ Γρηγόριος πέθανε κάπως μεγαλύτερος, ἀλλά καί αὐτὸς ὄχι πολὺ: ἐξῆντα μόνο ἐτῶν. Ἄλλωστε σ'ὄλη του τῆ ζωῆ ὑπῆρξε ἀσθενικός καί ἔδειχνε ἀκακοῦχημένος. Συνέβαινε ἀραγε τὸ ἴδιο καί μέ τοὺς λοιποὺς συμπατριώτες τους; Ἄν ναι, δικαιολογεῖται ἡ σκέψη (Παν. Χρήστου. Ἡ ἐν τῇ τελευταίᾳ... σελ. 9-10) ὅτι οἱ Καππαδόκες τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἦσαν κάπως, θάλεγε κανεῖς, βιολογικά βεβαρημένοι γι' αὐτὸ καί χάνονταν ἔτσι γρήγορα. Σ' αὐτὸ ἀποδίδεται ἄλλωστε καί τὸ ὅτι ἡ θεολογικὴ ἀνοιξη τῆς Καππαδοκίας δέν κράτησε παρά ἓνα μόνο μέρος τοῦ τέταρτου αἰῶνα.

54-55. Βλ. Παν. Χρήστου, Ἡ ἐν τῇ τελευταίᾳ..., σελ. 18. Πρέπει νά ἦταν ἀπειρα ἀπελπισμένος ὁ Γρηγόριος γιά νά ἐκστομήσει αὐτὴ τῆ φοβερὴ φράση: ὁ Χριστὸς καθεύδει. Ἐνας χριστιανὸς δέν μπορεῖ ποτὲ νά πιστέψει ὅτι κοιμάται ὁ Θεός! Εἶναι πάντοτε πλησίον μας ὁ Θεός, πανάγαθος καί πανεπόπτης... Φαίνεται ὅτι καί ἄλλοτε εἶχε ἐκστομήσει παρόμοιες βλασημίες ὁ Ἅγιος — πού δέν ἔπαυε νά εἶναι καί ἀδύναμος ἄνθρωπος — γι' αὐτὸ καί σέ κάποιους στίχους του δικαιολογεῖται: «Πολλές φορές, ὑποφέροντας μεγάλα κακά τὸ Χριστὸ βασιλιά κατηγορήσα, ὁμως... κι' ὁ ἀγαθὸς πατέρας τοῦ ἀνόητου γιοῦ του τὰ φανερά καί γεμάτα θράσος λόγια πολλές φορές μαλακά ὑπομένει. Κι' ἐσύ, πού εἶσαι θεός (δεῖξ' ἐπεικεία) γιά τὰ δικά μου τὰ λόγια (πού)..., πρᾶτατε, σοῦ στέλνει ἡ βασανισμένη μου καρδιά... Στὰ πάθη ἀνακούφιστη εἶναι ὁ πόνος πού βγαίνει ἀπ' τήν καρδιά...». (Μετάφραση Π. Νικοδήμου, Ἡ ἱεσσία..., 183).

IV. ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

Σ' αυτήν την άθλια ψυχική και σωματική κατάσταση βρισκόταν ο Γρηγόριος όταν οι ὀρθόδοξοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸν ἐκάλεσαν νὰ τοὺς βοηθήσει. Ἡ Ὀρθοδοξία, τοῦ μηνύσαν, κινδυνεύει νὰ ἐξαφανιστεῖ στὴ βασιλεύουσα μὲρὸς στὸν διαρκῶς ἐνισχυόμενον ἀρειανισμό⁵⁶.

56. Δὲν ἦταν μόνο οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ἀρείου κατὰ τῶν ὁποίων εἶχε νὰ παλαίσει ὁ Γρηγόριος φτάνοντας στὴν πρωτεύουσα τῆς αὐτοκρατορίας. Εἶχε νὰ ἀγωνιστεῖ καὶ κατὰ πολυάριθμων ἄλλων ἀποσχισθέντων ἀπὸ τὴν ἀληθινὴ ὀρθόδοξη πίστη...

Δὲν πρέπει πάντως νὰ μᾶς ξενίζει ἰδιαίτερα ἡ ξαφνικὴ ἐμφάνιση ὄλων αὐτῶν τῶν αἰρέσεων κατὰ τὸν Γ' καὶ τὸν ἐπακολουθήσαντα Δ' αἰῶνα. Ὡς αὐτόν, τὸν Δ' αἰῶνα, ἐξακολουθοῦσαν οἱ σκληροὶ διωγμοὶ κατὰ τῶν χριστιανῶν — μὴν λησμονοῦμε ὅτι ὁ ἀπηνέστερος διωγμὸς ἐγίνε ἐπὶ Διοκλητιανοῦ τὸ ἔτος 303-305. Οἱ συνεχῶς διωκόμενοι ὡς ἐκείνη τῆ στιγμῇ χριστιανοὶ ἐφρόντιζαν γιὰ ἓνα κυρίως: τὸ πῶς μένοντας στὴν ἀφάνεια νὰ μὴν ἐνοχλοῦν τὸν κόσμον τῶν ἐθνικῶν. Γι' αὐτὸ καὶ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνες δὲν ὑπῆρχαν μεγάλα περιθώρια ἀναλύσεων τῶν χριστιανικῶν κειμένων ἢ ἀνταλλαγῆς, δι' ἀλληλογραφίας ἢ με' ἀμοιβαῖες ἐπισκέψεις, νέων ἀπόψεων γύρω ἀπὸ τὶς καθιερωμένες ἐρμηνεῖες τῶν δογμάτων τῆς νέας πίστεως. Ἔτσι δὲν δίδονταν εὐκαιρίες δημιουργίας ἀντιγνωμιῶν καὶ στὴ συνέχεια σχισμάτων καὶ αἰρέσεων. Ὅταν, ὁμως, με' τὴν ἔκδοσιν τοῦ Ἐδικτοῦ τοῦ Μιλάνου (313) παραχωρήθηκε ἡ περιπόθητη γιὰ τοὺς χριστιανούς ἀνεξίθρησκαία, ἀνοῖξαν οἱ πύλες γιὰ πολυποίκιλες συζητήσεις πάνω στὰ δογματικὰ ζητήματα τοῦ χριστιανισμοῦ — συζητήσεις πού ἐπόμενο ἦταν σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις νὰ ὀδηγήσουν σὲ ἀδιέξοδα. Ἐξ ἄλλου, ἄς μὴ λησμονοῦμε τὴ μεγάλη ἔκτασιν τῆς αὐτοκρατορίας, ἀκόμα καὶ τοὺς αἰῶνες ἐκείνους τῆς κάποιας παρακμῆς. Οἱ λαοὶ πού περιέκλειε ἦταν πολλοὶ καὶ διαφορετικῆς νοοτροπίας. Ἔτσι, σὰν φυσικὴ σχεδὸν συνέπεια, ἐμφανίζονταν διαφορῆς ἀντιλήψεων πού προβάλλονταν γύρω ἀπὸ ὀρισμένα θρησκευτικὰ θέματα. Σὲ ἄλλες περιφέρειες οἱ πιστοί, ὄντας περισσότερο μυστικοπαθεῖς, δεχόντουσαν εὐκολότερα κάποιο δόγμα, σὲ ἄλλες οἱ κατ'οικοί τους, πῶ ἐρευνητικοὶ καὶ πῶ δεμένοι με' τοὺς κανόνες τῆς λογικῆς, δὲν φαινότουσαν διατεθειμένοι νὰ τὸ ἀσπασθοῦν χωρὶς ἔλεγχον. Δὲν πρέπει, λοιπόν, νὰ μᾶς ξενίζουν ὅλες αὐτὲς οἱ τάσεις πού ἐμφανίστηκαν στὴν ἐρμηνευτικὴ τῶν εὐαγγελικῶν ἀρχῶν καὶ οἱ μακρές, χωρὶς ἀποτέλεσμα ἢ κάποια πρακτικὴ ὄφελεια, λεπτολόγες συζητήσεις πάνω σὲ περιθωριακὰ τὶς περισσότερες φορὲς δογματικὰ θέματα, πού τόσο κατατυράννησαν, τοὺς πρώτους ἐκείνους αἰῶνες τοὺς πιστοὺς τῶν ἀνατολικῶν τμημάτων τῆς αὐτοκρατορίας. Ἦταν γενικὰ μιὰ παράξενη ἐποχὴ ἐκείνη. Οἱ πάντες εἶχαν καταληφθεῖ ἀπὸ ἓνα ὀϊστρο θεολογικὸ· γνωρίζοντες καὶ μὴ γνωρίζοντες. Ἐγγράμματοι καὶ ἀγράμματοι, ὅλοι μιλοῦσαν ἀκόμα καὶ γιὰ λεπτότητα θεολογικὰ προβλήματα.

Τὴν εἰκόνα τῆς καταστάσεως αὐτῆς δίνει ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης (ὁ ποιητικώτατος καὶ βαθύτατος στὰ συγγράμματά του ἀδελφὸς τοῦ Μεγ. Βασιλείου) γράφοντας: «στὴν ἀγορὰ, στίς πλατεῖες, στὰ σταυροδρόμια ὅλοι μιλοῦνε γιὰ πράγματα πού δὲν ἐννοοῦν. Ρωτᾷς πόσο στοιχίζει τὸ ψωμί κι ὁ πωλητῆς σοῦ ἀπαντᾷ, ὅτι ὁ Πατὴρ εἶναι ἀνώτερος τοῦ Ὑιοῦ». Βλ. Vassiliev, Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας (μετάφρ. Δ. Σαβράμη) (Ἀθήνα, 1954) σελ. 106-107.

Κι ἂν αὐτὰ συνέβαιναν με' τὸν ἀπλὸ λαὸ, καταλαβαίνει κανεὶς τί γινόταν με' τοὺς θεολόγους καὶ τοὺς ἱεράρχες. Διῦλιζαν τὸν κώνωπα προκειμένου περὶ δογματικῶν καὶ συναφῶν θεμάτων: ὁ Ὑιὸς ἦταν ὁμοούσιος (ἀπὸ τὴν ἴδια οὐσία) με' τὸν πατέρα ἢ ἀπλῶς ὁμοιοούσιος πρὸς τὸν πατέρα (:ἄχι ἀπὸ τὴν ἴδια, ἀλλὰ ἀπλῶς ἀπὸ ὁμοια οὐσία!), ἢ τὰ τρία πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδας (Πατὴρ, Ὑιὸς καὶ Ἅγιο Πνεῦμα) ἀποτελοῦσαν μονάδα με' τρία διαφορετικὰ ὀνόματα ἢ ἦσαν ἀνεξάρτητα τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο. Αὐτὰ καὶ ἄλλα παρόμοια πού τοὺς ἀπασχολοῦσαν καὶ τοὺς ἀνησυχοῦσαν, ἔκαναν κάποτε τὸν Μεγ. Κωνσταντῖνον νὰ ἀγανακτήσει καὶ με' τὴ στρατιωτικὴ του αὐστηρότητα, νὰ τοὺς παρατηρήσει: «συζητεῖτε ὑπὲρ μικρῶν καὶ λιαν ἐλαχίστων»

Πραγματικά: παρ' όλον ότι πολλοί, ίσως οι περισσότεροι, κάτοικοι της Κωνσταντινούπολεως ήταν ὀρθόδοξοι, όμως, λόγω τοῦ ότι οἱ ἄρειανοὶ ἐκινούνταν πρὸ δραστήρια καὶ ἐνέπνεαν φόβο στοὺς ἀντιφρονούντες, εἶχε καταλήξει ὥστε στοὺς περισσότερους ναοὺς τῆς πρωτεύουσας οἱ ἱερεῖς νὰ ἀνήκουν, τουλάχιστον κατὰ τὰ φαινόμενα, στὴν αἵρεση τῶν ἄρειανῶν^{57,58}.

Βέβαια ἡ Κωνσταντινούπολη, δπου ὁ Γρηγόριος ἐφθασε τὸ 379, ἦταν ἀκόμα ἀκατασκευάστη. Μόνο πρὶν λίγες δεκαετηρίδες (τὸ 330) εἶχε προκριθεῖ γιὰ πρωτεύουσα. Οἱ συνοικίες τῆς ἦταν χωρὶς ρυμοτομία (ἄλλωστε ποτὲ δὲν ἀπέκτησε καλὴ...) φτωχὲς καὶ μὲ κατοίκους ἀνακατωμένους — ποικίλης προελεύσεως καὶ διαφόρου πολιτιστικοῦ ἐπιπέδου — τὶς περισσότερες φορές χαμηλοῦ⁵⁹. Μιὰ πρωτεύουσα πού γεννιόταν... Μόνο ἀπὸ τὰ καράβια, τὰ πολυάρθμα καράβια, ἀπὸ χῶρες διάφορες, καὶ ὄχι σπάνια μακρινές, πού ἦταν δεμένα στὸ λιμάνι τῆς, ἀντιλαμβανόταν κανεὶς τὸ πόσο ἐπίκαιρη θέση γιὰ τὴν καινούργια πολιτεία εἶχε διαλέξει ὁ Κωνσταντῖνος⁶⁰.

Κατέλυσε στὸ μικρὸ σπίτι ἐνὸς συγγενοῦς του, τοῦ Νικοβούλου. Ἐκεῖ ἀρχισε τὴ διδασκαλία του στοὺς λίγους ὀρθόδοξους πού τολμοῦσαν στὴν ἀρχὴ νὰ πᾶνε νὰ τὸν ἀκούσουν, στοὺς πολὺ περισσότερους ἀργότερα δταν ἀρχισαν νὰ διαδίδονται οἱ φήμες γιὰ τὴν εὐγλωττία⁶¹ καὶ πειστικότητά του καὶ ἀρχισε νὰ γίνεται λόγος γιὰ τὴ λάμψη τῆς προσωπικότητάς του.

Οἱ ὁμιλίες του παρουσίαζαν τέτοιο ἐνδιαφέρον ὥστε, λέγεται, ἀρχισαν νὰ προσέρχονται γιὰ νὰ τὸν ἀκούσουν ἀκόμα καὶ ἄρειανοί: τοὺς γοήτευε κι αὐ-

Πάντως, ὡς προστεθεῖ ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ, ὅτι ἡ κίνηση αὐτὴ τῶν αἵρέσεων, κίνηση ἀρνητικὴ καὶ κατὰ μέγα ποσοστὸ καταλυτικὴ τῶν ἱκμάδων τῆς νέας θρησκείας, εἶχε καὶ τὸ κάποιο θετικὸ τῆς σημείο: ἐνίσχυσε τὴ νέα θρησκεία καὶ, διὰ τῆς ἀρνητικῆς βέβαια ὁδοῦ, τὴ βοήθησε στὸ νὰ διατυπώσει ταχύτερα τὰ βασικὰ δόγματά της. Ἐκεῖ, μέσα στὰ πλαίσια τῶν θεολογικῶν διαμαδιατυπώσεων κατὰ τὴν καιροῦ γιὰ τὴν καταπολέμηση τῶν πληθυνμένων ἰδεῶν διαμορφώθηκε ἡ ἐνχῶν καὶ τῶν προσπαθειῶν γιὰ τὴν καταπολέμηση τῶν πληθυνμένων ἰδεῶν διαμορφώθηκε ἡ ἐνχῶν νοια τοῦ ὀρθῶς δοκεῖν, τῆς ὀρθοδοξίας (Κ. Ἀμάντου, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, τόμ. Α. σελ. 37). Κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη ὑπῆρξε μιὰ ὑπερπαραγωγὴ θεολογικῶν ἐργῶν πού στάθηκαν κατόπιν βασικὰ γιὰ τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξη τῆς δογματικῆς τῆς νέας θρησκείας μέχρι σήμερα.

57-58. Τὸ ταξίδι ἀπὸ τὴ Σελεύχεια ὡς τὴ Βασιλεύουσα ἐσήμαινε πλῆθος ταλαιπωριῶν γιὰ τὸν Γρηγόριο. Ὅμως βρῆκε τὴ δύναμη νὰ ἀντιμετωπίσει καὶ αὐτὸ ἀλλὰ καί, φθάνοντας στὴν Κωνσταντινούπολη, τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ Ἀρείου (καὶ νὰ ἐκφωνήσῃ ἐναντίον τοὺς τοὺς πολεμικοτάτους καὶ βαθύτατους σὲ περιεχόμενο λόγους πού ἐξεφώνησε). Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἐφθασε στὴν Κωνσταντινούπολη ἔτσι καταπονημένος καὶ ἀρρωστος πού οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Ἀρείου δὲν φάνηκαν νὰ τὸν φοβήθηκαν στὴν ἀρχή. Πιθανὸν ἢ ἐμφάνισή του νὰ ἀπογοήτευσε καὶ πολλοὺς μὴ ἀπ' αὐτοὺς πού τὸν εἶχαν καλέσει. Μόνον δταν ἀρχισε νὰ διδάσκει καὶ νὰ ἐξαπολύει τοὺς μύθρους πού ἐξαπέλυσε κατὰ τῶν ἄρειανῶν ἀντελήφθησαν πᾶ τὸ μέγεθός του. Βλ. Παν. Χρήστου, Ἡ ἐν τῇ τελευταίᾳ..., σελ. 10 καὶ 20.

59. Βλ. Ἰω. Τσάτσου, Ἀθῆνας, σελ. 32.

60. Ὅπου παραπάνω, σελ. 44.

61. Ξάφνιαζε, πάντως κάπως ἡ βραεὶα καππαδοκικὴ προσφορά του. Ἀξίζει νὰ προσθέσουμε ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους λεγόταν, ἀλλὰ καὶ ἐξακολούθησε ἐπὶ μακρὸν κατόπιν νὰ λέγεται, ὅτι εἶναι εὐκολότερο νὰ βρεθῆς χελώνα πού νὰ πετάει παρὰ ρήτορα πού νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν Καππαδοκία! Φαίνεται ὅμως ὅτι κι αὐτὸ δὲν ἀποτελοῦσε παρὰ μιὰ ἀπὸ τίς φράσεις πού συνηθίζουμε νὰ τίς λέμε, λησμονώντας νὰ ἐλέγξουμε τὴν ἀλήθεια τους...

τούς και τούς κατέπλησσε. Ἡ Ὁρθοδοξία ἐκκινούσε γιὰ νὰ κατακτήσει ἤδη νέα ἐδάφη στὴ βασιλεύουσα. Οἱ λόγοι τοῦ Γρηγορίου θέρμαιναν τὴν ψυχὴ τῶν ὀρθοδόξων καὶ τούς ἐνδυνάμωναν. Συχνὰ τὸν διέκοπταν μὲ τὰ χειροκροτήματά τους — ὅσο κι ἂν δὲν συνηθίζεται κι οὔτε συνηθιζόταν κάτι τέτοιο στοὺς ναοὺς⁶².

Οἱ πιστοὶ ἀκούγοντάς τον αἰσθανόντουσαν πολὺ κοντά του, ἔτσι πού τὸν ἔβλεπαν σεμνὸ καὶ καταδεκτικό. Τὸν ὑπεραγαποῦσαν, παρὰ τὸ κάπως δύσμορφο τοῦ προσώπου του.

Στὸ μικρὸ παρεκκλήσιο τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας, τὸ μόνο πού βρῆκε ὁ Γρηγόριος ἐλεύθερο γιὰ νὰ ἱεουργεῖ, ἀναστεινότανε, γιὰ μιὰ ἀκόμα φορά, ἡ ὀρθὴ χριστιανικὴ πίστη:

«Ἀναστασία, ναῶν ὁ τιμιώτατος, ἡ πίστιν ἐξηγειρεν ἐν γῆ κειμένην (:ἀναστηλώθηκε ἡ πίστις πού βρισκόταν πεσμένη κάτω στὴ γῆ)^{62α}.

Μὲ τίς ὁμιλίες του δὲν ἐνδυνάμωνε μόνο τούς ὀρθόδοξους ἀλλὰ τὸ σπουδαιότερο, μορφοποιούσε τὴν ὀρθόδοξη θεολογία: ἔλυνε στασιαζόμενα ζητήματα καὶ ἔδινε κατευθύνσεις στὴν ἐπεξεργασία τῶν διαφορῶν προβλημάτων στὴ δογματικὴ τῆς νέας θρησκείας.

Οἱ πέντε βασικοὶ λόγοι πού ἐξεφώνησε τότε καὶ στοὺς ὁποίους ἀνέπτυξε τὴν ὀρθὴ διδασκαλία γιὰ τὴν φύση τῆς Ἁγίας Τριάδας καὶ τοῦ χριστιανικοῦ Θεοῦ ἀποτελοῦν κείμενα θεμελιακῆς σημασίας γιὰ τὴν ἐκκλησίαν μας. Κατ' ἐξοχὴν θεολογικοὶ ἔδωσαν στὸν Γρηγόριο τὴν προσωνομία Θεολόγος.

Μετὰ τὸν Εὐαγγελιστὴ Ἰωάννη ὑπῆρξε (ὅπως ἐτονίστηκε καὶ κατὰ τὴν Ζ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο) ὁ μόνος πού ἐπονομάστηκε θεολόγος: «τῆς θεολογίας ἐπώνυμος»⁶³.

Ὑποδείγματα ρητορικότητας⁶⁴ οἱ λόγοι του ἐκείνοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀλλὰ καὶ οἱ πολυάριθμοι ἄλλοι πού κατὰ διάφορες περιπτώσεις ἐκφώνησε, τὸν κατατάσσουν στοὺς μεγάλους καλλιτέχνες τοῦ λόγου. Διαδιδόταν ὅτι πολλοὶ ἐρχόντουσαν ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὴ Δύση γιὰ νὰ τὸν ἀκούσουν.

Οἱ ὁμιλίες του ἀποτελοῦν τὸ σοβαρότερο μέρος τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ Γρηγορίου. Ἐφτάσαν ὡς ἐμᾶς 45 περίπου λόγοι του — πανηγυρικοί, ἠθικοί, στηλιτευτικοί, δογματικοί.

Στενογράφοι αὐτοσχέδιοι ἀλλὰ καὶ ἐπισημότεροι, ἄλλοτε φανερά καὶ ἄλλοτε κρυφά (: φανεραὶ καὶ λανθάνουσαι γραφίδες ...) παρακολουθοῦσαν τὸν Γρηγόριο κατὰ τίς ὁμιλίες του καὶ κατέγραφαν τούς λόγους του. Κατόπιν, φαίνεται, πρὶν κυκλοφορήσουν εὐρύτερα, ὁ Γρηγόριος τούς ἐπεξεργαζόταν καὶ κάπως προσεκτικότερα — πάντως ἡ ἐπεξεργασία αὐτὴ δὲν φαίνεται νὰ

62α. Εἶναι στίχος τοῦ ἴδιου τοῦ Γρηγορίου.

63. Χ ρ . Πα πα δο πο ὐ λ ο υ , Γρηγόριος, σελ. 721, στηλ. γ· τίς βαθεῖς θεολογικὲς γνώσεις του μνημονεῖ καὶ ὁ ὕμνογράφος του: «πολύφημον καὶ θεοφόρον διδάσκαλον, τὸν μέγαν τῆς Ἐκκλησίας κήρυκα, τὸ θεῖον τοῦ Χριστοῦ στόμα, τὸν μέγαν ἐν θεολογίᾳ».

64. Πάντως δὲν ἦταν, ὅταν μιλοῦσε, τὸ πρῶτο μέλημά του, τὸ νὰ ἐμφανιστεῖ σὰν ρήτορας. Ὁ Γρηγόριος δὲν ζητοῦσε νὰ παρασύρει τούς ἀκροατὲς του. Βασικὰ τὸν ἐνδιέφερε ἓνα: νὰ τούς διδάξει, νὰ τούς μεταδόσει «τὸν λόγον τῆς ἀληθείας».

τούς έχει στερήσει τή θερμότητα και τόν παλμό τῆς πρώτης ἐκφωνήσεώς τους.

Ζούσε ἀκόμα ὁ Γρηγόριος δταν οἱ λόγοι του αὐτοὶ μεταφράστηκαν στὰ λατινικά, τὰ συριακά και ἀρμενικά· φαίνεται και σ' ἄλλες γλῶσσες⁶⁵.

Ἀντιδράσεις

Ἡ μεταστροφή πολλῶν ἀρειανῶν στήν Ὀρθοδοξία ἐξ αἰτίας τῶν πύρηνων λόγων τοῦ Γρηγορίου ἐναντίον των, ἔκανε τήν ἡγεσία τοῦ ἀρειανισμοῦ νά ἀνησυχήσει και νά ἀποφασίσει νά ἀντιδράσει ἐναντίον του μέ κάθε μέσο — και μέ ἀνεπίτρεπτα ἀκόμα.

Τόν κατηγορήσαν ὅτι διδάσκει τήν πολυθεΐα (προφανῶς γιατί μιλοῦσε περί τριῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδας, ἐνῶ οἱ ἀρειανοὶ δεχόντουσαν ἕνα μόνο Θεό, τόν πατέρα) και (ὅπως κάποτε ἕναν ἄλλο μεγάλο τῆς κλασσικῆς Ἑλλάδας) ὅτι «εἰσάγει καινά δαιμόνια». Τόν κατηγορήσαν ἐπίσης ὅτι συγκεντρώνοντας τούς ὀρθόδοξους και ἀναζωπυρώνοντας σ' αὐτούς τούς παληούς τους ἐνθουσιασμούς, δημιουργοῦσε ἐστίεις ταραχῶν ἐπικίνδυνες γιά τήν αὐτοκρατορία⁶⁶.

Ὁ φανατισμός τῶν ἀρειανῶν ἔφτασε μέχρι τοῦ σημείου νά τοῦ ἐπιτεθοῦν νύχτα μέσα στό ναό, ὅπου ὁ Γρηγόριος ἐπιτελοῦσε τὰ καθήκοντά του. Ἦταν ἡ νύχτα τῆς 21 Ἀπριλίου τοῦ 379. Ὁ Γρηγόριος ἐβάφτιζε τήν ὥρα τῆς ἐπιθέσεως κατηχομένους... Τό γεγονός τῆς ἐπιθέσεως τό περιέλαβε σέ κάποιους στίχους του:

«Λίθους παρήσω τήν ἐμὴν πανδαισίαν,

Ἔῶν ἐν τι μέμψοιμ' (ι) (: πού τούς κατηγορῶ γιά ἕνα μόνο)

«οὐ γάρ ἦσαν εὖστοχοι (: ὅτι δέν πέτυχαν τό στόχο τους, πού ἦταν βέβαια αὐτός ὁ ἴδιος ὁ Γρηγόριος)⁶⁷.

Ἡ ἐπέμβαση τοῦ Θεοδοσίου

Οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Ἀρείου παρ' ὅλο ὅτι μειώνονταν διαρκῶς κατά τόν ἀριθμό, ὅμως γίνονταν — ἴσως και γι' αὐτό — ὀλοένα πιό ἐπιθετικοί. Κυριολεκτικὰ εἶχαν ἐκτραχηλισθεῖ. Αὐτό εἶναι πού τελικά ὤθησε τόν τότε αὐτοκράτορα Θεο-

65. Δέν μεταφράστηκαν μόνο. Εἶχαν και μιά εὐτυχέστερη τύχη: ἀπέτελεσαν κείμενα πού εὐθὺς ἀπό τόν ἐπόμενο αἰῶνα ἀρχισαν νά σχολιάζονται σάν βασικά γιά τήν ὀρθοδοξία ἀπό τούς διαπρεπέστερους θεολόγους. Πολλοὶ ἐξ ἄλλου ὑπῆρξαν οἱ ὕμνογράφοι τῆς ἐκκλησίας μας πού δανείστηκαν λόγια και φράσεις ἀπό τίς ὁμιλίες ἢ τὰ ποιήματα τοῦ Γρηγορίου γιά τήν καλύτερη σύνθεση τῶν ὕμνων τους.

66. Χρ. Παπαδοπούλου, Γρηγόριος, σελ. 720, στήλ. α'.

67. Λέγεται ὅτι και κατά τήν ὥρα τοῦ λιθοβολισμοῦ τοῦ ὁ Γρηγόριος παρέμεινε ἀτάραχος και πολύ ψηλότερα ἀπό τούς εἰσβαλλόντες ἰστάμενος ἠθικά, παρακαλοῦσε νά τους δοθεῖ συγγνώμη. Χαρακτήρας πρᾶος και ἀνεξίκακος συγχωροῦσε εὐκόλα ὄσους τόν πίκραιναι. Ἐφάρμογε και στήν πράξη αὐτά πού ὁ ἴδιος ἔγραφε: Ἐα ληρεῖν — ἀφνέ τους νά φλυαροῦν — τους πολεμοῦντας και περιχάσκειν ὡς κύνας ὕλακτοῦντας διηνεκῶς (βλ. Λέων. Φιλιππίδου, Αἱ λύπαι..., σελ. 6· παραπέμπει εἰς Migne P.Gr. 35,85).

δόσιο (αὐτὸν ποὺ ἡ ἱστορία ἐχαρακτήρισε ὡς μεγάλο) νὰ ἀποφασίσει νὰ ἐπέμβει — ὑπὲρ τῆς Ὁρθοδοξίας, βέβαια, γιατί αὐτὸν δὲν εἶχαν κατορθώσει νὰ τὸν μεταστρέψουν ἀπὸ τὴν ὀρθή πίστη οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ἀρείου⁶⁸. Ὁ αὐτοκράτορας ἄλλωστε ἐγνώριζε ὅτι οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ τοὺς ὑπηκόους του ἦσαν ἂν ὄχι φανερά ὀρθόδοξοι τουλάχιστον κρυπτορθόδοξοι.

Πίστεψε ὅτι πολὺ θὰ συντελοῦσε στὴν ἀποκατάσταση τῆς ὁμαλότητος τὸ νὰ ἔθετε ἐπικεφαλῆς τῆς ὀρθοδοξίας πρόσωπο τοῦ κύρους τοῦ Γρηγορίου. Ὁ Γρηγόριος σεμνός, πάντοτε ὑποφέροντας ἀπὸ κάποια ἀσθένεια καὶ πάντοτε, κυρίως, δείχνοντας κάποιον φόβο μπρὸς στὰ ἀξιώματα καὶ τὶς εὐθύνες ποὺ συνεπάγονται, ἐτοιμάστηκε καὶ πάλι νὰ φύγει ἀπὸ τὴ βασιλεύουσα. Τὸν ἐμπόδισε ὁμως τελικὰ ὁ Θεοδόσιος⁶⁹. Ἐτσι τὸ 380 βρίσκει τὸ Γρηγόριο, τὸν τόσο μὴ ἐπιζητοῦντα τὴν προβολὴ καὶ τὰ ἀξιώματα στὴν ὑψιστὴ μέσα στὴν Ὁρθόδοξια θέση τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως.

Εὐθύς μετὰ ὁ Θεοδόσιος φρόντισε γιὰ τὴ σύγκληση μιᾶς νέας Οἰκουμενικῆς Συνόδου (εἶναι αὐτὴ ποὺ πῆρε τὸν ἀριθμὸ δύο στὴ σειρά τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων· συνῆλθε τὸν Μάιο τοῦ 381). Ἀπὸ τὰ πρῶτα μελήματα τῶν συνελθόντων ὑπῆρξε ἡ ἐπικύρωση τῆς ἐκλογῆς τοῦ Γρηγορίου ὡς πατριάρχη. Μετὰ ἀπὸ λίγο ὁ Γρηγόριος ἀνέλαβε καὶ τὴν προεδρία τῆς Συνόδου.

Ὅμως ἀσυμβίβαστος στὰ θρησκευτικὰ θέματα, μὲ ἔντονη τὴ δυσπιστία γιὰ κάθε πρόσωπο προερχόμενο ἀπὸ τὸν ἀρειανισμό ἀλλὰ καὶ μὲ ἔλλειψη διπλωματικότητας, ἴσως δὲν ἦταν ὁ Γρηγόριος τὸ πλέον κατάλληλο πρόσωπο γιὰ τὴν προεδρία. Οἱ πρόεδροι πρέπει νὰ χαρακτηρίζονται καὶ ἀπὸ ἓνα κάποιο πνεῦμα διαλλακτικότητας...

68. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀντίδραση κατὰ τοῦ ἀρειανισμοῦ τοῦ Θεοδοσίου ὑπῆρξε μὲν ἔντονη πλὴν περιορίσθηκε μόνο σὲ ἀπαγορεύσεις τελέσεως τῶν τελετῶν τῶν ἀρειανῶν, σὲ φυλακίσεις ἢ σὲ ἐξορίες. Δὲν ἐπροχώρησε καὶ μέχρι θανατικῶν καταδικῶν (ὅπως σὲ ἄλλες περιπτώσεις, ἐγίνε ἀργότερα στὴ Δύση...). Μόνο ἡ ἐκτέλεση, τὸ 386, ἐνὸς ὀνόματι Πρισκελλιανοῦ ἀναφέρεται ἀλλὰ αὐτὸς φαίνεται ὅτι ἐκτελέστηκε ὄχι μόνο γιατί ἦταν αἰρετικὸς (λέγαν ὅτι ἀνῆκε στὸ μανιχαϊσμό, ἓνα εἶδος θρησκείας στὴν ὁποία περιλαμβάνονταν στοιχεῖα ἀπὸ τὸ χριστιανισμό ἀλλὰ καὶ τὸ Ζωροαστρισμό καὶ τὸ Βουδισμό) ἀλλὰ ἐπειδὴ ἐπιδιδόταν (καὶ αὐτὸ ἦταν τὸ βαρύτερο ποῦ τὸν ὀδήγησε στὴν θανάτωσή του) σὲ μαγείες.

69. Κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῶν τῶν ἡμερῶν, τῆς προσφορᾶς τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου στὸ Γρηγόριο καὶ τῶν ἀλλεπάλληλων ἀρνήσεών του, παρουσιάστηκε διεκδικητὴς τοῦ ἴδιου θρόνου, καὶ ὁ Μάξιμος, ἓνας φιλόσοφος ἱερωμένος ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, φίλος κάποτε τοῦ Γρηγορίου. Ὁ Μάξιμος εἶχε ὀπαδοὺς ὄχι μόνο στὴν Αἴγυπτο ἀπ' ὅπου προερχόταν ἀλλὰ καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη. Οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ προσπάθησαν, παρὰ τὴν τάξη καὶ παρὰ τὶς ἀντιδράσεις τῶν νομιμοφρόνων ὀρθοδόξων νὰ στῆσουν τὸν Μάξιμο Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Ὅμως μόλις ὁ λαὸς πληροφορήθηκε τὶς προσπάθειές τους ἐξεγέρθηκε, ἐπετέθη καὶ δέκονε τὴν τελετὴ τῆς στέψεώς του. Ὡστόσο οἱ ὀπαδοὶ του δὲν ὑπεχώρησαν. Τὸν ὀδήγησαν (αὐτὰ εἶναι τὰ ἀμίμητα τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας) σ' ἓναν παρακείμενο σταῦλο καὶ ἐκεῖ μὲ βία, ἀντικανονικότητα καὶ, βέβαια, κωμικά, συμπλήρωσαν τὴν «ἐκλογή», τὴν ὁποία παρὰ ταῦτα φαίνεται δέχτηκαν σὰν ἔγκυρη πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους τῆς Αἴγυπτου, ἀπὸ τὴν ὁποία καταγόταν ὁ Μάξιμος. Σ' αὐτὲς τὶς ἰλαροτραγῳδίες καὶ ἄλλες ἀνάλογες παρασκηνιακῆς κινήσεις ἐσπευσε νὰ δώσει ἓνα τέλος ὁ Θεοδόσιος ἀνακηρύσσοντας, στὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, πατριάρχη τὸ Γρηγόριο. Γιὰ τὸ Μάξιμο καὶ τὴ φαρσοειδῆ ἐκλογή του δὲν ξανάγινε λόγος (βλ. σχετικὰ καὶ Χ ρ. Πα πα δ ο π ο ὕ λ ο υ , Γρηγόριος..., σελ. 721, στήλ. β'.

Ἡ δυσπιστία αὐτῆ τοῦ Γρηγορίου ἀπέναντι σέ ὀρισμένους ἀρχιερεῖς καί τὸ ἀπόλυτο τῶν ἐν γένει ἀπόψεών του, κάθε ἄλλο βέβαια παρά συντελοῦσαν στήν πρόοδο τῶν ἐργασιῶν τῆς Συνόδου. Εἶχε ἐξ ἄλλου καί ὀρισμένες ἄλλες, θεολογικοῦ χαρακτήρα αὐτές, ἀπόψεις πού δέν φαίνεται δι γινόντουσαν ἀποδεκτές ἀπό τὰ λοιπὰ μέλη τῆς Συνόδου: ζητοῦσε, φερ' εἰπεῖν, νά μετατραπεῖ ἐν μέρει τὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως ὥστε νά χαρακτηρίζεται ρητῶς σ' αὐτὸ τὸ "Ἅγιο Πνεῦμα σάν Θεός ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα μέλη ἤθελαν νά ἀρκεστοῦν σέ μιὰ περιφραστική ἐκφραση δηλωτική ἀπλῶς τῆς θειότητος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Ὅλες αὐτές τίς δυσσχέριες πού προκαλοῦσε ἡ θεωρητική ἀκαμψία του, τίς ἀντιλαμβανόταν καί ὁ ἴδιος ὁ Γρηγόριος. Εὐαίσθητος καί πάντοτε ζώντας κάτω ἀπὸ τὸ φόβο μὴν παρεξηγηθοῦν οἱ ἐνέργειές του, ἀποφάσισε, τελικά, γιὰ τρίτη (ἢ γιὰ ποιά ἄραγε κατ'ἀριθμὸν φορά;) νά ἀποσυρθεῖ ἀπὸ τὰ ἐγκόσμια καί νά ἀναζητήσῃ καί πάλι τῆ γαλήνη κάποιας ἀπομακρυσμένης μονῆς. Ἐπαυσε νά μετέχει τῶν ἐργασιῶν τῆς Συνόδου παρά τίς πολλές ἀντίθετες παρακλήσεις τῶν λοιπῶν μελῶν. Ἀποχωρώντας ἐξεφώνησε ἓνα μνημειώδη, ὅπως ἐθεωρήθηκε, λόγο, τὸν περίφημο «Συντακτήριο» λόγο του, μὲ τὸν ὅποιο εὐχόταν κυρίως ἡ παραίτησή του νά βοηθήσῃ στήν ἄρση τῶν ἀντιθέσεων μεταξὺ τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας (αὐτῶν τέλος πάντων τῶν ἀντιθέσεων πού ἐφαίνονταν δι εἶχαν προκληθεῖ ἀπὸ τῆ δική του ἐμμονή σέ ὀρισμένες ἀπόψεις καί στήν ἀποκατάσταση τῆς γαλήνης στὸ κυλινδούμενο σκάφος τῆς Ἐκκλησίας. «Ἴκετέω, ὑμᾶς, τοὺς ἔλεγε, πρὸς τῆς Τριάδος αὐτῆς, καλῶς τε καί εἰρηνικῶς διαθέσθαι τὰς πρὸς ἀλλήλους· εἰ δὲ τί ὑμῖν ἐγὼ τῆς διαστάσεως αἴτιος, οὐκ εἰμί σεμνότερος Ἰωνᾶ τοῦ προφήτου (:κι ἂν νομίζετε δι ἐγὼ εἶμαι ὁ αἴτιος τῆς μεταξὺ σας διαστάσεως γνωμῶν καί ἐπειδὴ δέν εἶμαι διστακτικότερος τοῦ προφήτη Ἰωνᾶ, ἓνα σᾶς λέω) βάλετε με εἰς τὴν θάλασσαν καί παύσεται ἀφ' ὑμῶν ὁ κλύδων τῶν ταραχῶν; αἰροῦμαι παθῶν δι,τι ἂν βούλησθε (: θὰ διάλεγα ἀπὸ τὰ κακὰ καί τίς τιμωρίες ὅποια σεῖς θελήσετε) καίπερ ἄθῶος ἂν, τῆς ὑμῶν ὁμονοίας ἔνεκεν (: γιὰ χάρη τῆς ὁμόνοιας σας)· θρόνον ἐξώσατε, πόλεως ἀπέλασατε; μόνον τὴν ἀλήθειαν καί εἰρήνην ἀγαπήσατε».

Κατόπιν προχώρησε καί σέ κάτι σοβαρότερο: παραιτήθηκε καί ἀπὸ τὸ ἀξίωμα του ὡς πατριάρχη! Ἡ ἔντονη ζωὴ τῆς Κωνσταντινούπολεως, οἱ ἀγῶνες του κατὰ τῶν ἀρειανῶν, ἡ ἀσκήση τῶν βαρειῶν καθηκόντων τοῦ πατριάρχη τὸν εἶχαν κουράσει ἀληθινά. Στὰ παραπάνω ἤρθαν νά προστεθοῦν καί κάποιοι ψίθυροι γιὰ τὴν μὴ κανονικότητα δῆθεν τῆς ἐκλογῆς του. Ὅλ' αὐτὰ ὀδήγησαν τὸν ὑπερήφανο καί ἀνυπότακτο Γρηγόριο στὸ νά ἐγκαταλείψῃ τὰ πάντα καί ὅπως εἶπαμε, νά παραιτηθεῖ: «Κουρασθήκαμε ἀγωνιζόμενοι πρὸς τὸν φθόνον καί πρὸς τοὺς ἱερούς ἐπισκόπους, οἱ ὅποιοι κατέστησαν τὸ πρόβλημα τῆς πίστεως πάρεργον τῶν προσωπικῶν φιλονεικιῶν των. Διὰ τοῦτο ἐθεωρήσαμεν καλὸν νά ἀνακρούσωμεν πρῦμναν, ὅπως λέγουσιν, καί νά περιορισθῶμεν εἰς τὸν ἑαυτὸν μας...»⁷⁰.

Ὁ πατριαρχικὸς θρόνος τῆς Κωνσταντινούπολεως ἔχανε μὲ τὴν παραίτη-

70. Παν. Χρήστου, Ἡ ἐν τῆ τελευταία..., σελ. 6.

σή του έναν από τους αξιολογότερους εκπροσώπους του. 'Ο αυτοκράτορας κατανοώντας την ψυχική του κατάσταση και τη σωματική του κόπωση δέχτηκε, χωρίς πιά αντίρρησης, την παραίτησή του⁷¹.

V. ΤΟ ΤΕΛΟΣ

Τελικά, τὸ καλοκαίρι τοῦ 381 ὁ Γρηγόριος ἔφυγε ἀπὸ τὴν βασιλεύουσα γιὰ τὴν ἰδιαιτέρη του πατρίδα τὴν Ἀριανζό. Ἐκεῖ στὸ κτῆμα του, στὴ μικρὴ κώμη τῆς Καππαδοκίας, κοντὰ στὴ Ναζιανζό, ὅπου εἶχε δεῖ τὸ φῶς, ἐκεῖ φαίνεται ὅτι πίστευε ὅτι ἔπρεπε νὰ κλείσει καὶ τὸν κύκλο τῆς ζωῆς του:

»...ὄλοι ἔμεῖς γεννιόμαστε

»καὶ σάν τὰ ρεύματα τοῦ Εὐρίπου πού στρέφουν ξανὰ πίσω

»γυρίζουμε στὴ γῆ (... τῆς γέννησής μας)

»Κι' ἀπ' τὰ ἀνθρώπινα κανένα δὲν μένει τὸ ἴδιο μέχρι τέλους,

»οὔτε κακό, οὔτε ἀγαθό...

»οὔτε ὁ κακὸς γνωρίζει πού θὰ καταλήξει στὸ τέλος

»οὔτε ἡ ἀρετὴ μένει στερεὰ στοὺς ἀγαθοὺς ἀλλὰ (τὴν) κολοβώνει

»ὁ φθόνος...

»... ἐκεῖνος εἶναι ἄριστος πού τραβᾶει τὸν ἴσιο δρόμο (ἐκεῖνος δ' ἔστιν ἄριστος
δς ἰθείην ὁδὸν ἔλκει)⁷²).

Κατέφυγε στὴν Ἀριανζό γιὰ νὰ βρεῖ τὴ γαλήνη καὶ τὴν εἰρήνη⁷³ πού

71. Τὸν κατηγορήσαν ὅτι κατὰ τὸ τέλος τῆς διαμονῆς του στὴν Κωνσταντινούπολη ἔδειξε δειλία μπρὸς στοὺς ἐχθροὺς του καὶ ὅτι, χωρὶς πλήρη τὴ συναίσθηση τῆς εὐθύνης του, ἔγκατέλειψε τὰ πάντα καὶ ἔφυγε γιὰ τὴν ἰδιαιτέρη του πατρίδα. Δὲν ἔχουν δίκιο. Ἄλλωστε μὴ λησμονοῦμε ὅτι δυὸ δεκαετίες ἀργότερα, κατὰ ἀνάλογο κάπως τρόπο, παραιτήθηκε ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος χωρὶς κανέναν νὰ βρεθεῖ νὰ τὸν κατηγορήσει γιὰ ἀδυναμία ἢ γιὰ ἔλλειψη εὐαισθησίας ἀπέναντι στὸ καθῆκον του. Ἄλλωστε κανένας δὲν ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Γρηγόριος, ὁ τόσο ἀσθενικὸς κατὰ τὸ σῶμα, εἶχε τὴ δυναμικότητα τοῦ Ἰωάννη ἢ τοῦ Βασιλίου ἢ τοῦ Ἀθανασίου. Πάντως ἤξερε καὶ αὐτὸς νὰ δίνει τίς μάχες του γιὰ χάρι τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας καὶ – τοῦτο εἶναι τὸ σπουδαιότερο – νὰ τίς κερδίζει. Μὲ τὸν τρόπο του βέβαια: τὸν ἦπιο καὶ κατὰ βάση ἀπευθυνόμενο στὸ συναισθηματικὸ κόσμο τῶν ἀκροατῶν του καὶ τῶν ἀντιπάλων του. Ἐξ ἄλλου δὲν εἶναι ἀπαραίτητο μιά, σ' ἓνα ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο, διδόμενη «μάχη», νὰ ἀσκεῖται, γιὰ νὰ φέρει θετικὰ ἀποτελέσματα, δυναμικά. Πολλοὶ εἶναι οἱ δρόμοι πού μποροῦν νὰ ὀδηγήσουν στὰ ἐπιθυμητὰ ἀποτελέσματα. Τέλος, τὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Γρηγόριος κάθε ἄλλο παρὰ ἀκαίριως τὴν ἄφηνε, ὅπως προσπάθησαν ὀρισμένοι κακόπιστοι νὰ τὸν κατηγορήσουν. Ὅταν ἀποχωροῦσε τὸ «κράτος» τῶν ἀρειανῶν εἶχε πιά ὀριστικὰ καμφοθεῖ καὶ ἡ ὀρθοδοξία εἶχε καὶ πάλι ἀποκατασταθεῖ στοὺς ναοὺς τῆς βασιλεύουσας.

72. Μετάφραση Πατρὸς Νικολήμου, Ἡ ἱεσία ..., σελ. 151-3. Πάντως δὲν ἐγύρισε κατ' εὐθείαν στὴν Ἀριανζό. Τὴν 1η Ἰανουαρίου 382 βρισκόταν στὴν Καισάρεια καὶ ἐκφώνησε ἐκεῖ τὸν περίφημο καὶ γνωστὸ λόγο του στὴ μνήμη τοῦ μεγάλου φίλου του Βασιλίου. Κατόπιν παρέμεινε καὶ πάλι, γιὰ δυὸ μάλιστα ὀλόκληρα χρόνια, στὴ Ναζιανζό τῆς ὁποίας πάντοτε ἐχῆρευε ἡ ἐπισκοπὴ. Ὅταν καὶ αὐτὴ συμπληρώθηκε (μὲ τὴν ἐκλογή σάν ἐπισκόπου τοῦ ἐξάδελφου τοῦ Γρηγορίου, Εὐλαλίου), τότε μόνο ἀποσύρθηκε στὴν Ἀριανζό.

73. Εἰρήνη φίλη, ἔγραφε, τὸ γλυκὸ πᾶγμα καὶ ὄνομα πού ἔδωκα τώρα εἰς τὸν λαὸν καὶ ἔλαβα ἐπίσης ἀπ' αὐτὸν... Εἰρήνη φίλη, σπουδὴ μου καὶ καλλώπισμα... εἰρήνη φίλη, τὸ παρὰ πάντων ἐπαινούμενον καλόν, ἀλλ' ὑπ' ὀλίγων φυλασσόμενον... Πόσον πολὺ σ' ἐπιθυμῶ καὶ «χαῖρε» ἐγὼ σοῦ λέω πῶς διαφορετικότερα ἀπ' τοὺς ἄλλους. Ὅταν μαζί μας εἶσαι, μέσα στὰ

ἀποζητούσε και ὄχι σ' ἕνα ἀπὸ τὰ πλησίον μοναστήρια, γιατί φαίνεται ὅτι και αὐτὰ ἀκόμα, με τὴν πληθώρα τῶν μοναχῶν πού συνήθως εἶχαν — τὸ Βυζάντιο ζούσε σὲ μιὰ διαρκῆ ἔξαρση τοῦ μοναχισμοῦ... — δὲν ἱκανοποιούσαν τὴν ψυχὴ τοῦ γέροντα Γρηγορίου — γέροντα λόγω κυρίως τῶν ἀσθενειῶν του, ὄχι βέβαια λόγω τῶν χρόνων, γιατί τότε μόλις εἶχε ὑπερβῆ τὰ πενήντα χρόνια τῆς ζωῆς του...

Στὸ πατρικὸ τοῦ κτῆμα στὴν Ἀριανζό ἔμεινε σ' ἕνα οἰκίσκο με λίγα δέντρα κοντὰ σὲ μιὰ μικρὴ πηγὴ⁷⁴. Περνοῦσε τίς μέρες τοῦ μελετώντας θεολογικὰ ἔργα και γράφοντας σὰν «γέρον κύκνος» ποιήματα — τὰ περισσότερα ποιήματα τῆς ζωῆς του ἐκεῖ στὸ μικρὸ σπιτάκι τῆς Ἀριανζοῦ τὰ ἔγραψε⁷⁵. Βυθισμένος στὶς μελέτες του, παραδομένος στὶς σκέψεις του και στὶς ἀναμνήσεις του, δὲν λησμονοῦσε νὰ γράφει και πλῆθος ἐπιστολὲς στοὺς φίλους και τοὺς παληοὺς του μαθητὲς πού δὲν ἔπαυε νὰ τοὺς ἀγαπάει. Σῶζονται 214 ἐπιστολὲς του (βέβαια ὄχι ὄλες γραμμένες σ' αὐτὴν τὴν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς του).

Ἡ ἐπιστολογραφία ἦταν ἕνα φιλολογικὸ εἶδος πού ἄκμαζε κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη — ἐξακολούθησε ἄλλωστε νὰ ἀκμάζει μέχρι σχεδὸν τῶν ἡμερῶν τῶν πατέρων μας.

Ἐνῶ ὁμοί οἱ ἐπιστολὲς ἄλλων, ὅπως λ.χ. τοῦ διδασκάλου τοῦ Γρηγορίου, Λιβάνιου, ἐμφανίζονται πολὺ τυποποιημένες και γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν στεγνές, ἔτσι πού δύσκολα νὰ προκαλοῦν σήμερα τὸ ἐνδιαφέρον, οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Γρηγορίου ἀποτελοῦν ἀπόλαυση και γιὰ τὸν σύγχρονο ἀναγνώστη ἔτσι πού καθρεφτίζουν τίς προσπάθειές του νὰ ἐπικοινωνήσῃ, νὰ βρεῖ ἀνταπόκριση στὶς καρδιὲς τῶν ἀγαπητῶν του προσώπων^{76,77}.

Ἔργα

Τὸ συγγραφικὸ ἔργο πού ἄφησε ἦταν μεγάλο: Πρῶτα θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθοῦνε οἱ 45 λόγοι πού ἐξ αἰτίας τοῦ βαθύτατου θεολογικοῦ περιεχομένου τῶν περισσοτέρων τους τοῦ ἔδωσαν τελικὰ, ὅπως εἶπαμε, τὸν χαρακτηρισ-

φυλλοκάρδια μου σὲ κλείνω, κι ὅταν μακριὰ μας βρίσκεσαι, με θρήνους και με δάκρυα, γιὰ νᾶρθεις, σὲ φωνάζω. (Μετάφραση Θεοδ. Κωνσταντινίου, Οἱ τρεῖς Ἱεράρχες, σελ. 58).

74. Παν. Χρήστου, Ἡ ἐν τῇ τελευταίᾳ ..., σελ. 6.

75. Ἀνάμεσα στὰ ποιήματά του αὐτὰ και ἕνα πολὺ χρήσιμο γιὰ ὅποιον ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ γεγονότα τῆς ζωῆς τοῦ μεγάλου ἐκείνου ἀνδρα τῆς χριστιανωσύνης. Εἶναι τὸ ποιήμα του τὸ ἐπιγραφόμενον «Εἰς τὸν ἑαυτοῦ βίον».

76 Πάντοτε ἐμφανίζει ἐνδιαφέρον ἢ ψυχογραφία ἐνός προσώπου σὰν τὸ Γρηγόριο. Βλ. Παν. Χρήστου, Ἡ ἐν τῇ τελευταίᾳ ..., σελ. 4. Τοῦ Ἰδίου και ἡ μετάφραση τοῦ χωρίου τοῦ «Συντακτηρίου» πού παρατίθεται στὸ κείμενο.

77. Με πολλὲς ἀπὸ τίς ἐπιστολὲς του προσπαθοῦσε ἀκόμη νὰ βοηθήσῃ στὴ λύση ὀρισμένων ἐπιμάχων θεολογικῶν θεμάτων. Ἐδινε «μάχη» με τὰ γράμματα του. Ἀπὸ χρόνια σχεδίαζε τὴ νέα αὐτὴ φάση τῶν ἀγῶνων του. Στὸν «Συντακτῆριο» λόγο (P. Gr. 36. 4,92) πού ἐκφώνησε ὅπως εἶδαμε στὴν Κωνσταντινούπολη εἶχε πεῖ: θὰ σιγήσῃ εἰς τὸ ἐξῆς ἡ δεικτικὴ και φλύαρη γλώσσα, ἀλλὰ βέβαια δὲν θὰ σιγήσῃ ὄλοσχερῶς, διότι θὰ πολεμήσῃ με τὴν χεῖρα και τὴν μελάνην (Βλ. Παν. Χρήστου, Ἡ ἐν τῇ τελευταίᾳ..., σελ. 13).

σμό τοῦ θεολόγου. Θά πρέπει μεταξύ τῶν σημαντικότερων νά ἀναφερθοῦν οἱ δύο «Κατ' Ἰουλιανοῦ» στηλιτευτικοὶ λόγοι του καί οἱ δογματικοὶ του πού ἐκφωνήθηκαν τὰ ἔτη 379 καί 380, ὅπως ὁ «Περὶ δόγματος», οἱ πέντε «θεολογικοὶ» του, τέλος ὁ περίφημος ἐκεῖνος «Εἰς τὸ Ἅγιον βάπτισμα». Ἐγραψε λόγους ἐγκωμιαστικούς, ἐπιτάφιους (ὅπως τὸν περίφημο «Εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον»), ἑορταστικούς καί λόγους ἀναφερόμενους στὴν ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση καί εὐταξία. Ἐπίσης ἄλλους πού τοὺς ἐκφώνησε μὲ τὴν εὐκαιρία προσωπικῶν γεγονότων, ἀλλὰ πού παρουσιάζουν πάντως καί αὐτοὶ ἐνδιαφέρον, ὅπως λ.χ. ἐκεῖνο τὸν «Ἀπολογητικὸ τῆς εἰς Πόντον φυγῆς» ἢ τὸν «Ἀπολογητικὸ ἡνίκα ἐπίσκοπος ἐχειροτονήθη Σασίμων». Ἐπειτα πρέπει νά μνημονευθοῦν οἱ ἐπιστολές του, γιὰ τίς ὁποῖες μιλήσαμε πιὸ πάνω. Τέλος ἀνάγκη νά ἀναφερθοῦν τὰ 408 ποιήματα πού κατέλιπε ὁ μεγάλος ἱεράρχης. Ἄλλα γιομάτα ἀναμφισβήτητο λυρισμό⁷⁸ καί ἄλλα θεολογικοῦ περιεχομένου (πού βέβαια ὁ σκοπὸς τους τὰ ἀπομακρύνει κάπως ἀπὸ τοὺς χώρους τῆς ἄδολης ποιήσεως⁷⁹).

Ὁ θάνατος

Τὸ 389, ὁ Γρηγόριος, τὸ αἰσθανόταν καί ὁ ἴδιος, ἦταν πολὺ πιὰ κοντὰ στὸ θάνατο. Ἐγραφε — γιὰτι ἀκόμα ἔγραφε! — σ' ἓνα φίλο του, τὸν Ἀμβούργιο, γερμανὸ στρατηγὸ τῶν Βυζαντινῶν διὰ «μετεῖχε ἤδη τοῦ βίου τόσον ὀλίγον ὥστε μόνον νά ἀνασαινεῖ»⁸⁰.

Ἐτοιμαζόταν πιὰ γιὰ τὴ μεγαλύτερη φυγὴ τῆς ζωῆς του : ὄχι ἀπὸ τὴν κοινωνία τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὴν ἔρημο — τώρα ἡ νέα φυγὴ θάχε πιὸ ὀλοκληρωτικὸ χαρακτήρα, θάταν πρὸς τὰ ἐπάνω...⁸¹ Οἱ ἀγωνίες του, οἱ ἀγῶνες του καί οἱ θλίψεις του στὴ γῆ ἐτέλειωναν. Ἐφτανε ἡ ὥρα πού θὰ τοῦ ἀνοιγόταν ἡ ἀπεραντωσύνη τοῦ φωτεινοῦ παραδείσου. Ἦταν 61 ἐτῶν. Ἐτοίμασε ὁ ἴδιος τὰ λόγια πού ἤθελε νά γραφτοῦν στὸ μνημεῖο του — ἓνα ἐπίγραμμα πού ἀποτελοῦσε συνάμα καί μιὰ σύνοψη τοῦ βίου του.

»Χριστέ βασιλεῦ, γιὰτι μ' ἔδεσες μὲ τοῦτα ἐδῶ τὰ δίχτυα τῆς σάρκας;
 »Γιὰτι, σέ τοῦτο τὸ βίον μ' ἔβαλες κάτω ἀπὸ τέτοιον ἀντίπαλο; (κι ἐννοοῦσε
 [τίς ἀπαιτήσεις τοῦ σώματος])

78. Γεμάτο τέτοιο λυρισμό, μεταξύ τῶν ἄλλων καί τὸ μικρὸ του ποίημα «Εἰς τὴν ἔξοδον» (Βλ. Ρ.Γρ. 37. 1419-1420, στίχ. 1-6 ἀπὸ τὸ περιοδικὸ «Ἡ δρᾶσις μας» (χωρὶς τὸ ὄνομα τοῦ μεταφραστῆ): Παρῆλθον ἄνθη, καιρὸς ἤγγικε θέρουσ/ λευκὴ δέ μοι θρίξ, ἢ δ' ἄλωσ καλεῖ στάχυν./ Ἀπῆλθεν ὄμφαξ, ἡ τομὴ δέ πλησίον./ Ἀηδὸς πατεῖται τῶν ἐμῶν ἤδη κακῶν./ Φεῦ ἡμέρας μοι τῆς κακῆς! ἦν ποῦ φύγω;/ Καί τίς γένομαι; Ὡς δέος μ' ἁμαρτίας!.../ (Τέλειωσαν τὰ λουλούδια, τὸ καλοκαίρι ἐφθασε/ ἄσπρισαν τὰ μαλλιά μου, τ' ἄλώνι καρτερεῖ τὸν στάχυν./ Τὸ ἄγουρο ἐγίνηκε σταφύλι, κοντεῦει ὁ τρυγητὸς/ στὸ πατητῆρι τίς πατοῦν τίς ἀσχημῆς μου πράξεις./ Ἀλλοίμονο καί μ' ἐφθασε ἡ ἡμέρα ἢ κακιά! Πῶς νά τὴν ἀποφύγω;/ Καί τί θέ ν' ἀπογίνω; Τρέμω τὴν ἁμαρτία!

79. Ἰω. Κωνσταντίνου, Πατερικά..., σελ. 53 ἐπ.

80. Ἐπιστολὴ 241, πρὸς Ἀμβούργιον. Ρ. Γρ.37, 381.

81. Παν. Χρήστου, Ἡ ἐν τῇ τελευταίᾳ ..., σελ. 11.

»... Γλυκειά ήταν ή μητέρα μου κι ήρθα στο φως αφού εκείνη εϋχήθηκε και προσευχήθηκε στο Θεό...

»... Αφθαρτη...

»Θερμή αγάπη φώτιζε την δψη της καθώς κοντά μου ξενυχτούσε

»... ύστερα τὰ κύματα (τῶν κακῶν) με παρέσυραν

» Απομάκρυνα άρπακτικά χέρια...

» πολέμησα μ' ανθρώπους που δεν ήσαν φίλοι, συνάντησα άπιστίες

» στερήθηκα τούς γονείς, με δυστυχίες κατακλύσθηκα

» Ούτος έστιν ό βίος Γρηγορίου. Για τὰ κατοπινά νοιάζεται ό ζωοδότης Χριστός. Αϋτά γράψτε στην πέτρα⁸²».

Αϋτός υπήρξε, σε συντομία, ό «βίος του Γρηγορίου»

Αθήνα, 25.1.1979

82. Μετάφραση του σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Αττικής και Μεγαρίδος Νικοδήμου, Η ίκεσία ενός Αγίου, σελ. 274-275.